

ВЕЛИЧ І ТРАГЕДІЯ АВГУСТИНА ВОЛОШИНА

Волошинський рід бере свій початок від лібертінів, тобто чогось середнього між селянами-кметями і шляхтою. Дід Августина Іван Волошин у 1830 р. служив священиком у селі Великі Лучки (тепер Мукачівський район Закарпатської області). У 1867 р. священиком стає батько Августина Іван. Одержавши цей сан, Іван, разом з своєю дружиною Емілією Зомборі, переїжджає до села Келечин, що на Мараморощині (тепер Міжгірський район), де до останніх днів свого життя служив справі Бога. Його не стало в 1892 р.¹ Емілія Андріївна Зомборі теж народилася в сім'ї греко-католицького священика. Її життя обірвалося в 1928 р.² Таким чином, батьки майбутнього президента були виховані у дусі християнської моралі, яку пізніше намагались прищепити своїм дітям. Виховання в селянському оточенні, у національно-свідомій родині, де панували добре народні звичаї і традиції, багатої закарпатського фольклору, сформувало в талановитого хлопчика глибоко патріотичний світогляд.³

17 березня 1874 р. у подружжя Івана і Емілії Волошинів народився хлопчик, якому щасливі батьки дали ім'я Августин. Його сестри Ольга, Олена і Елеонора називали брата більш спрощено – Густі. Дитячі роки Августина пройшли у мальовничому гірському селі Келечин. Ось як він описав рідне село у невеличкій замітці «Моя родина»: «Я уродився в селі Келечин. Келечин – моя родина. Це село оточують високі гори з густими лісами. Через село тече невелика ріка, при котрій проходить дорога... В селі є около сто хат. Хати построєні із смерекових дерев і покриті по більшій часті соломою. Но суть і побивані хижі. В середині села єсть красна мурівана церков, а недалеко од неї фара, де биває духовний отець, моя солодка мати, там я родився, там одержав першу науку. За то я все мило і благодарно згадую сесе святоє для мене місце, цілоє роднос село, всіх жителів його».⁴

24 травня 1945 р., відповідаючи на запитання слідчого М.І. СРСР майора Вайндорфа про свою діяльність до 15 березня 1939 р., А.Волошин навів деякі бібліографічні дані, а також розказав про членів своєї родини: «Народився в 1874 р. в сім'ї священика. Батько до дня смерті, тобто до 1892 р., був священиком греко-католицької церкви в селі Келечин Закарпатської України. В 1892 р. закінчив в м.Ужгороді 8-класну класичну гімназію. По закінченні гімназії поїхав до Будапешту, де поступив на богословський факультет Пазманського університету, а потім, в 1893 р. переїхав до Ужгорода і поступив у богословську академію, яку закінчив у 1896 р. В 1896 р. знову приїхав в м.Будапешт, де поступив на фізико-математичний факультет Вищої педагогічної школи, яку закінчив у 1900 році. По закінченні Вищої педагогічної школи в Будапешті повернувся в м.Ужгород, де поступив в учительську семінарію на посаду професора фізико-математичних наук... В 1896 р., тобто після закінчення в Ужгороді богословської академії, одружився на дочці професора Ужгородської гімназії – дівоче прізвище дружини Петрик Ірина Іванівна, яка в 1936 р. померла. Дітей не було».⁵

Августин Волошин розповідав, що в нього були три сестри: Олена Іванівна, яка проживає в Празі, вул.Подліпки, 16; Ольга Іванівна – м.Ужгород, вул.Ракоці, 26; Елеонора Іванівна – с.Сімерки Перечинського округу Закарпатської України. Про дочку сестри – Дутку Емілію-Терезу Михайлівну А.Волошин писав, що вона мешкала в його працькій квартирі і навчалася в Празькій консерваторії. Тоді (в 1945 р.) їй було 24 роки.⁶ Такі короткі відомості про Волошина-людину та про членів його родини пояснюються тим, що ця сторона питання не дуже цікавила співробітників МДБ.

Сім'я відіграла важливу роль у вихованні Августина. Неабияк значення мало і те, що його батько був високо інтелігентною людиною свого часу і розмовляв з сином тільки рідною мовою. Взагалі складається враження, що Мараморошчина була відгороджена горами від мадяризації, яка особливо посилилася в 60-х роках XIX століття. На особливість цього регіону звернув увагу Василь Гренджа-Донський, коли

писав: «Верховина наша говорить чистісінькою літературною мовою й донині».⁷ Необхідно погодитися з Василем Степановичем у тому, що «це на молодого хлопця мало вплив».⁸

І все-таки, вирішальна роль у вихованні Августина належала сім'ї. Більшість греко-католицьких священиків свого часу змадяризувалися, пристосувалися до пануючої системи і забули не тільки свій край, народ, але і мову. Ось яку характеристику духовенству XIX століття дав Михайло Драгоманов. Воно «підлягло зовсім угорському начальству й потроху перебилось на нове панство, майже зовсім угорське, котре й говорить між собою не інакше, як по-угорському й не має іншої думки, як жити з наших людей, вслугувати начальству й панству угорському».⁹ Батько Августина Волошина до цієї категорії духовенства не відносився. Він з дитячих років привив сину любов до рідної мови, українського народу, виховував його в дусі християнської моралі. Тому не випадково, що багато педагогічних праць А.Волошина проникнуті глибокою релігійністю, любов'ю до Бога. А щодо мови, то «з рідного дому А.Волошин виніс знання говірки рідного села, якою потім користувався в своїй науково-практичній роботі».¹⁰

Незважаючи на те, що діти священика в ті часи вважалися привілейованими, Августин залишки допомагав старшим односельчанам працювати на землі, не цурався ніякої фізичної роботи. Іван Волошин дотримувався постулату, що його діти не повинні бути дармойдами. Та найкраще описав свої дитячі роки сам Августин Волошин у поезії «Роднос село», в якій відчутний вплив творчості Олександра Духновича.¹¹ Справедливо відзначив один із біографів А.Волошина, що він «важе виніс з дому... знання руської мови і любов до родного слова», проте, це мало і свої мінуси, бо хлопчина «по-мадярськи мало знат, так, що коли прийшов до Ужгородської гімназії, з мадярською мовою мав труднощі».¹² Малий Густі на вступному іспиті до гімназії «не хотів відповідати по-мадярськи й тому його прийняли лише до приготовної класи».¹³ Необхідно було «спідучити» угорську мову. Талановитий хлопчик з цим завданням чудово впорався, бо добре пам'ятав слова Олександра Павловича, що

*Кождий чоловік во світі
Мусить ся учити,
Процювати, чесно жити,
Злого ся хранити.*

З 1883 до 1892 рр. Августин Волошин навчався в ужгородській гімназії. Цей навчальний заклад післям не відрізнявся від решти йому подібних у тодішній Австро-Угорській монархії. Що являла собою ужгородська гімназія у 80-90-х роках XIX століття, добре видно з праці Володимира Бірчака. То ж надамо слово соратнику А.Волошина: «...Усі наука в ужгородській гімназії – як загалом у всіх мадяронських гімназіях – мала одну головну ціль: виховати добрих мадяров. Досягнення сїї цілі мали служити всі предмети, а в першій лінії історія, землепис і само собою розуміється – історія мадярської літератури.

По руськи учено в тих часах толькі релігію (учеников греко-католицької обряду) і руське тих, що добровільно хотіли вчитися тому предмету.

Але як в дійсності виглядала руськість тих обох предметів! Релігію могли ученики учитися по руськи, але котрі не хотіли одповідати по мадярськи... Що до науки руського в гімназії, треба не забувати, що под руським языком не розуміли в тих часах в Ужгороді живої народної мови и нової руської літератури – а богослужебну, церковно-славянську, штуцину мову. План науки руської мови був якби з розмыслом так уложенний, щоби учеников знеохотити и одстрашити од той науки, тым більше, що й так було вже толькі половина а потому четверть таких, що по руськи хотіли релігію одповідати.

...Коли до того всого додати, що гімназійна бібліотека не мала жадної руської книжки, що дома не було також жадної – то ци мож дивоватися, що серед молодежі поступала мадяризація дуже скорым кроком, так скорым, що не довго по часах, як Волошин ходив до гімназії, не було вже кого учити руського – а то й релігії по руськи?»¹⁴

Отже, у 80-90-х роках XIX століття мадяризація впевнено крокувала вперед. Починаючи з 1879 р. «зavedено до всіх

учительських семінарій мадярську мову, як обов'язковий предмет, а також приписано цю мову як обов'язковий предмет навчання у всіх публічних школах».¹⁵

Дійшло до того, що «учили вже нашу мову лише як предмет, а викладовою мовою стала мова мадярська».¹⁶ Незважаючи на посилення мадяризації, яка полонила ужгородську гімназію, А.Волошин, все-таки, не вважав ці роки кінченими. Перш за все тому, що в нїй викладали відомі на Закарпатті вчені і педагоги: Євген Сабов, Іван Медвідь, Вікентій Займус. Що стосується останнього, то його лекції з латині мали особливо значний вплив на молодого Волошина. Професор В.Займус вчив, що слов'яни є древнім народом, а слов'янські мови стоять набагато вище за угорську. Пізніше ідея спільноти всіх слов'ян буде проходити червоною ниткою через праці А.Волошина. Юнак «в гімназії вчився дуже добре і матуральний іспит склав з відзначенням» – писав Августин Штефан.¹⁷

Ще під час навчання в гімназії талановитого юнака запримітив спілок Ю.Фірцак і запропонував йому продовжити навчання на теологічному факультеті Пазманського університету в Будапешті. У 1892 р. А.Волошин дав згоду. Цей престижний вищий навчальний заклад Угорщини був укомплектований на досить високому рівні і незважаючи на те, що Волошин провчився в ньому тільки рік (завадила хвороба), однак почув багато цікавого і корисного для себе. Додамо, що Будапешт славився своїми бібліотеками, які містили в собі рідкісні книги з різних галузей знань. Волошин зібрав велику кількість матеріалів про давні часи краю, які згодом використав у своїх працях. Опрацювавши чимало архівних документів, які зберігалися в архівосховищах Будапешта, А.Волошин дотримувався думки, що при викладанні історії в школі потрібно приділяти більше уваги моральним питанням, які вирішенні історією, а також доповнюватись розглядом розвитку мистецтва відлюдовідніх епох. «Завданням історії є: 1) пояснити, як дійшла наша нація і взагалі ціле людство до нинішнього рівня культури, як розвивається нинішній родинний, громадський і національний устрій. 2)розвивати любов до своєї батьківщини,

викликати зацікавлення, співчуття і любов до заслужених історичних діячів нації й цілого людства, викликати захоплення до ідей та інституцій, які спричинились до піднесення добробуту рідного народу та цілого людства. 3) пояснити причини поодиноких поступів або упадків культурного розвитку».¹⁸

У 1893 р. А.Волошин перехав до Ужгорода і тут закінчив навчання. Серед викладачів богословської академії виділявся хорватський пост Спиридон Петранович, який у своїх лекціях закликав до спільніх дій румун, хорватів і русинів у боротьбі проти мадаризації, проти винищенння слов'янських народів. Саме під впливом цих ідей Августин Волошин пізніше писав: «Познавати історію народу і людства так, аби в діях розвивалася любов народ і межинародна і аби... присвоїли собі направду людське почуття (чувство) в напрямі тривалого поліпшення себе і людства».¹⁹ Ці слова не втратили своєї актуальності по цей день.

Після закінчення теологічного факультету в 1896 р. А.Волошин 24 листопада одружується на дочці професора ужгородської гімназії Ірині Іванівні Петрик. На все життя вона стане надійним його помічником. Ірина Іванівна Петрик народилася 1878 р. в Ужгороді і в деякій мірі була нашадком славного роду Олександра Духновича, бо дружина її прадіда була сестрою Будителя. Хоча Ірина не вважала себе професійним педагогом вона все ж зробила свій внесок у розвиток освіти краю. В 1909 р. Ірина разом із сестрою Волошина Ольгою відкрила «Маріанску конгрегацію греко-католицьких дівчат». Ця школа виконувала благородну місію: навчити читати-писати, ручних праць, катехізму, церковних співів, варити, пекти, основи гігієни в хаті для немовлят і хворих.²⁰

Заслугою Ірини Волошиної є і те, що в 1921 р. вона виступила ініціатором створення «Жіночого Союзу», який у міжвоєнний період провів цілий ряд просвітницьких і політичних заходів у краї. Ірина Волошин вписала своє ім'я до головних благодійників карпатського краю. В 1933 р. Ірина і Августин передали свій власний будинок на вулиці Ракоці під сиротинець. Вартість його становила близько 300 тисяч чеських

крон. Вона була ініціатором створення «Народної кухні Жіночого Союзу», яка протягом 1932–1933 рр. організувала понад 300 тисяч безкоштовних обідів для дітей бідняків. Ця мужня і енергійна жінка залишила після себе найкращі спогади. Августин Штефан з великою любов'ю писав про неї: «Ця середнього росту, повної кругловатої постаті, каштанового волосся і бурих очей, лагідної і скромної вдачі, добра і ощадна господиня була гостинна і толерантна...»²¹

Її передчасна смерть 13 березня 1938 р. від злокісної пухлини вуха була великою трагедією для Августина Волошина.²² Президент Чехословацької республіки Т.Масарик надіслав Августину Волошину лист, в якому висловлював шире і глибоке співчуття з приводу важкої втрати. Документи з цього приводу опублікували в своїй монографії відома чеська дослідниця життя і діяльності А.Волошина Тетяна Беднаржова. Наведемо їх: «Лани, 31 березня 1936. Шановний пане директоре, Пан президент Т.Г.Масарик згадав Вас, коли довідався про смерть Вашої дружини і прохав мене, аби я передав Вам його глибоке співчуття. З пошаною секретар». Того ж дня А.Волошин подикував за співчуття: «Шановний пане президенте! За висловлене співчуття до моого горя, викликаного смертю моєї дорогої дружини, прошу прийняти мою сердечну подяку. Вам відданий і вдячний Mons. Августин Волошин, директор». Некрологи про смерть дружини А.Волошина надрукували всі тогочасні газети Чехословаччини. Він теж повідомляв про це від свого імені: «Перейнятий глибоким жалем та здаючись на св. волю Божу повідомляю, що найдорожча моя Дружина Ірина Волошинова рожд. Петрик в 59-ім році життя 40-ім супружжя, заоштотена св. Тайнами по півночі дня 13-го березня 1936 р. упокоїлася в Господі. Похорон тлінних останків Дорогої мені Дружини відбудеться дня 15. березня по полуудні о 16 год. в ужгородській греко-католицькій кафедральній церкві. Заупокійна Служба Божа відправиться дня 14. березня о 8 год. в тій же кафедральній церкві. Найбільшу приязнь і любов до Покійної окажемо молитвами за її душу. Ужгород, дня 13. березня 1936. Mons. Августин Волошин, управитель учительської семинарії».²⁴

Однак нам необхідно повернутися до опису подій, що мали місце наприкінці минулого століття. 22 березня 1897 р. А.Волошин був висвячений і почав служити капеланом в Ужгороді. Його релігійна діяльність припала на надзвичайно скрутний час для греко-католицької церкви в Закарпатті. Саме тоді почалась фанатична боротьба Еміля Меллеша, греко-католицького пароха в Будапешті, спрямована на обов'язкове запровадження угорської мови під час богослужінь. А.Волошину доводилося важко. Сили були явно не рівні. Можливо, саме тому сучасні дослідники по-різному трактують даний етап в діяльності А.Волошина. Професор М.Болдижар писав, що постать Волошина, «неоднозначна та суперечлива, еволюція його поглядів дивує, у молодості він виконує замовлення угорських властей на розробку мадяризації закарпатських русинів, а в 1939 р. кінчає кожний свій виступ гаслом «Слава Україні!».²⁵ Відразу відзначимо, що така оцінка діяльності А.Волошина була зрозуміла для часів тоталітаризму, коли майбутнього президента вважали «запеклим українським буржуазним націоналістом», але для березня 1990 р. це виглядало досить примітивно і неаргументовано.

В 1985 р. видавництво «Карпати» опублікувало збірник документів, в якому під числом 10 вміщено лист комісії, яка в 1904 р. писала епископу Мукачівської уніатської єпархії про ліквідацію кирилиці й заміну її угорською азбukoю. Цей документ трактується окремими вченими як доказ того, що Волошин прикладав максимум зусиль, щоб ліквідувати викладання української мови в школах і запровадити вивчення предметів угорською мовою. Хотілося б висловити кілька міркувань з цього приводу. В 1907 р. міністр культури Угорщини Апоні видав проект закону «Про народні школи». Головною метою цього закону була насильницька мадяризація неугорського населення. Однак, якщо добре і тонко вникнути в справу, то Волошин не можна звинувачувати. В разі невиконання цього закону могла йти мова про закриття школи. Волошин вважав, що краще хай існує школа з окремими предметами угорською мовою, ніж її не буде взагалі. До того ж треба відмітити, що на угорську мову навчання, згідно з законом

переходили тільки там, де 20% населення вважали угорську мову рідною.²⁶

У 1937 р. А.Волошин видав змістовну працю «Оборона кирилики. Як оборонялися підкарпатські русини проти останнього атаку мадяризації перед переворотом?» У ній А.Волошин дуже детально описав всі основні етапи мадяризації Закарпаття. «Найдіяльніший з церковних мадяризаторів, — писав він, — був Еміл Меллеш, гр.кат. парох в Будапешті. Він був душою цілої акції мадяризації руського обряду... Дуже небезпечним планом цих «гр.кат. мадярів» було особливо акція домагання заведення Григоріянського календаря й викинення кирилики з церкви і школи».²⁷ Невдовзі був створений «Комітет», перед яким ставилися такі завдання: а) установити тексти церковних книг; б) приготувати об'єднання календарів старого й нового; в) приготувати й провести реформу образовання богословів; г) реформа чина Св. Василія Вел.; д) обговорення ще й інших питань... Цей комітет мав рішати остаточно в таких важких справах, які відносилися до розірвання історичних зв'язків нашого обряду з народним життям. Ясна річ, що подана програма крила в собі перспективу дуже хитрого нападу проти слов'янського і руського характеру нашого обряду і в наслідках могла викликати страшне обурення вірників».²⁸

Мукачівський епископ А.Папп сформував окрему комісію, до якої був також включений Августин Волошин. Члени комісії підготували «Меморандум», в якому «подрібно відповіли на примітки, подані проти церковних книг, указали ми на різниці обрядів грецького, руського, румунського, що помішання обрядів церков ніколи не позволила і що здійснення бажань цих приміток цілком знищило би оригінальність, чистоту нашого обряду, який має за собою тисячолітній розвиток, що така насильна переміна служила би лише тенденціям центрифugalним, указали на небезпеку передрукування книг по мадярській азбукі, яка абсолютно не є приспособлена до руської мови. Протестували ми проти інсінуацій в схизмі і просили оборони проти нелегального вмішування світського уряду в

напі чисто церковні діла». ²⁹ Позитивної відповіді не послідувало. Боротьба за кирилику продовжувалася.

5 червня 1915 р. А.Волошин взяв участь у нараді, організованій державним секретарем Угорщини Клебелсбергом. Його місія полягала в захисті кирилики. А.Волошин пригадував, «У вступі подав я коротку історію уживання латинських букв у русинів в Галичині, де проби з латинкою зісталися безуспішними, а в Америці, де русини перебрали азбуку емігрантів словаків, і на Підкарпатті, де ще не виробилася певна система латинських букв в руській мові. Потім подав короткий перегляд різних азбук і способи писання слов'янських народів, що уживають латинки... Розбирав звуки нашої мови, різниці самозвуки, яких і нема в мадярській мові, і так довів до висновку, що науково мадярська азбука не спосібна до уживання в нашій мові і лише глибокою науковою аналізою і додатками може статися латинка спосібною для руської мови. Накінець перестерігаю всі чинники перед посягненням переписування церковних книг, бо народ уважав би це, як переслідування своєї релігії». ³⁰ Однак, як з'ясувалося, «єпископи вже вирішили, що переписування має бути практичне, що без змін треба приняти мадярську азбуку, бо тоді не треба учити дві азбуки і т.д.» ³¹

Августин Волошин доводив і переконував, що «противиться проект зміни нашої кирилики і засадам культурної свободи. Не можна позволити, щоб на рахунок мадярської свободи історія записала от таке насильство, а то саме проти цього народу, який ніколи не грішив противірності до держави, ні в минулості, ні в теперішній війні. Лиш завзяті вороги того народа могли подати вищим урядам таку пораду, що такими репресаліями треба уражати і заплямити вірність цілого народа. Хто уважає можливою цю вівісекцію на тілі нашого народу, без огляду на правду і справедливість, на интереси церкви і народу, най іде дальше по дорозі реакції, але нехай не жадає, щоб при такій ганебній ролі саме духовенство цього народу асистувало... Панове, — сказав я, — не розбиваймо основ тисячолітнього розвитку! Я апелую до мудрості Вашої Еміненції в любові до

народу, апелую до чесного переконання всіх членів цієї комісії, коли передкладаю, щоб ми і не занималися питанням виникнення кирилики з церковних книг, як реформою испоцільно...» ³²

Нехай мені читач вибачить за досить обширні цитати, але, роблячи це, я переслідував єдину мету – довести, що не по своїй волі А.Волошин підкорювався мадяризації. Що могла зробити одна людина проти політики тотальної мадяризації? І хіба А.Волошин не доклав усіх зусиль, щоб перешкоджати цьому спланованому угорським урядом насильницькому процесу? Складний був час. Мадяризація запроваджувалася такими швидкими темпами, що А.Волошин був дуже задоволений, пригадував А.Штефан, як при виданні «Практичної граматики» йому вдалося «всунути кілька рядків Шевченка так, що цензор не доглянув і не викинув». ³³ Необхідно погодитись з переконанням А.Волошина, що «акція мадярів проти кирилики і нашого старослов'янського обряду розбудила національне почуття і в таких одиницях, які вже не мали надії на краще завтра народне. Ця обставина і пояснює одушевлення, з яким приняв наш народ ідею американських братів: автономна Підкарпатська Русь в рамках слов'янської Чехословацької республіки». ³⁴

У той час А.Волошин мав не тільки вищу теологічну освіту, але й добився значних успіхів у світській діяльності. В 1900 р. він одержав диплом професора математики і фізики після успішного закінчення Вищої педагогічної школи в Будапешті. Це дало йому можливість і право викладати дані предмети в Ужгородській вчительській семінарії. Спочатку А.Волошин працював викладачем, а з 1917 до 1938 рр. директором цього престижного в Закарпатті навчального закладу. На кінець XIX століття припадає вихід у світ двох книг А.Волошина, «Методична граматика» для народних шкіл, написана в 1899 р., витримала три видання. Це стосується і його «Читанки». Пройде 10 років і за його підручниками будуть навчатися всі закарпатські діти: як учні шкіл, так і студенти вчительських семінарій. Врахуймо і те, що на час виходу першої книги А.Волошина її автору сповнилося 25 років.

Говорачи про формування світогляду А.Волошина, слід сказати ще про один важливий фактор. Наприкінці XIX століття А.Волошин кілька разів побував у Львові. Зав'язалися стосунки з диригентом львівського мистецького товариства «Бояно» Губчаком. Як вважає В.Бірчак, саме Губчак запросив молодого педагога і священика до Львова. Перша поїздка до цього старовинного українського міста зробила справжній переворот у душі Волошина. Він побачив, яка велика різниця в рівні свідомості галичан і його земляків. Волошина шокувала та величезна маса українських газет і журналів, що видавалися в Галичині. Користуючись нагодою, він підписався на цілій ряд видань, не дивлячись на їх політичну спрямованість («Галичанин», «Діло», «Свобода» та ін.). Зав'язуються дружні стосунки між А.Волошином і Гайдором Стрипським, який навчався у Львівському університеті. Можна без перебільшення сказати, що саме тоді в нього з'явилася бажання створити на Закарпатті організацію, яка була б подібною до галицької «Пресвіти». Однак, для цього виникнуть умови тільки в 1920 р. Це стосується і преси. Вихід першої в Закарпатті газети, яка видавалася рідною мовою, став можливий тільки завдяки стараниям Августина Волошина.

Період 1900–1938 рр. був найбільш плідним в житті Августина Волошина. Саме в ці роки він зарекомендував себе як видатний педагог, активний просвітник, видавець книг, газет і журналів, чудовий господарник. Саме в цей час А.Волошин активно займається політичною діяльністю, утворюючи власну партію і представляючи інтереси виборців у Чехословацькому парламенті. Вся його різnobічна діяльність була спрямована на благо свого народу і завдяки їй А.Волошин здобув величезний авторитет в народі, з яким не могли не рахуватися навіть його недруги. Всенародна любов закарпатців до Августина Волошина проявилася в тому, що його називали Батьком. До цього такої пошани удостоївся тільки Олександр Духнович – Будитель карпатських русинів.

В 1864 р. з ініціативи О.Духновича було засноване «Общество св. Василія Великого». Його діяльність пов'язана з такими членами як Іван Раковський та Іван Мондок. Хоч

цілью товариства було проводити освіту серед широких верств населення і захищати край від мадяризації, однак у 80-х роках XIX століття воно почало занепадати. Справа зрушилася з місця тільки тоді, коли товариство очолили Василь Гаджега, Петро Гебей і Августин Волошин. Патріотично настроєні священики вирішили продовжити славні традиції Духновича і товариства. Августин Волошин усвідомлював, що поширення знань в народі неможливе без друкованої продукції. Саме з його ініціативи товариство придбало у 1899 р. друкарню і почало видавати художні твори, молитовники та іншу богословську літературу. Вийшов з друку «Буквар», налагодився систематичний випуск газети «Наука». Представники московофільства в краї, не говорячи вже про австро-угорські власті, зустріли ініціативу Волошина з великими побоюваннями. Один із головних русифікаторів краю Євген Сабов, за словами В.Гренцікі-Донського, запеклий «україножер», відкрито заявив Волошину: «Єсли би русини наші жили не під Карпатами, не коло Галичини, но дагде коло Сєредина, тогди би я знов виробити із них одну образцеву народність, но під Карпатами, близь до Львівського митрополита, опасна є руська культура».³⁵

Постійні залякування свідчили про намір властей закрити товариство. Соратник А.Волошина Августин Штефан писав у своїх спогадах: «Люксемберг Євген Бачинський, який довше жив у Росії, але 1874 р. повернувся додому, 1902 року був у Будапешті і випадково довідався, що мадярський міністр шкільництва барон Дюла Власіч плянує розв'язати «Общество», – відразу повернув до Ужгорода і повідомив про це пароха в Цигольні тит. каноніка Йосифа Саксуна. Ще цього ж дня кан. Саксун привзвав до себе А.Волошина і повідомив його про наміри Власіча. Порадившись з о.Петром Гебесм та з епископом Юлійом Фірцаком, А.Волошин запропонував, що треба добровільно розв'язати «Общество» і майно його передати торговельному товариству. Бо в Мадярщині на культурні товариства не було закону і тому уряд міг з ними робити, що хотів. Але на торговельне товариство був торговельний закон і уряд міг діяти лише в рамках закону».³⁶ Так в 1902 р. виникло

акціонерне товариство «УНІО», а при ньому друкарні і книгарня. Власниками «УНІО» були Віктор Камінський і Августин Волошин. Однак, «за два роки тягнулася справа зареєстрації «УНІО». Сіє товариство, добувше з акціовим капіталом мало грошей, ще хосенініс могло працювати для народної просвіти, як колись Общество Св. Вас. Великого, котре із членських вносів ледва знало видавати свій календар.

Товариство «УНІО» в перших порах не мало заробляю, ібо от державних або городських інституцій роботи із зовсім не діставало, а із книг своїх молитвениників і учебників, у котрі капітал свій і позичені гроші інвестувало, лиши в дальших роках мало заробку. Єднако діло ішло все даліше вперед. Члени управи, директори друкарні, редактори газет і календаря, автори книг – всі працювали майже цілком безоплатно для того, щоби подати інституції основи для лішої будучності.³⁷ Товариство видавало газету «Наука», а також різноманітну релігійну літературу, зокрема в 1911–1919 рр. виходило «Село» – додаток до «Науки». Починаючи з 1904 р. почали видаватися маленькі книжечки із серії «Поучительное чтение», які могли придбати навіть незаможні люди. Ці та деякі інші видання відігравали значну роль у поширенні освіти серед краян. «Наука», зокрема, закликала до створення кооперативів, читалень, вела постійну і цілеспрямовану боротьбу проти алкоголізму і розпутства. Без сумніву, завдяки саме «Науці» і А.Волошину, ще напередодні першої світової війни діяли близько 420 кооперативів та близьких їм за напрямами роботи товариств.

Перше число «Науки» – органу «Общества св. Василія Великого», вийшло в 1897 р. під редакцією віце-ректора Ужгородської духовної семінарії Юлія Чучки. Членами редколегії були С.Сабов, П.Гебей, Ю.Жаткович, Е.Рошкович, В.Гаджега, В.Матяцков, І.Легеза, Ю.Станканинець, І.Мигалка, В.Легеза, І.Гощук, М.Немет, А.Волошин та ін.³⁸ Наприкінці 1900 р. Ю.Чучка виїхав до США, і тоді обов'язки головного редактора виконував Августин Волошин. Лише незначний проміжок часу (з 6 червня 1901 р. до жовтня 1903 р.) редактором був Василь Гаджега.

Першим дослідником історії становлення і розвитку «Науки» був сам її редактор Августин Волошин. У своїх «Споминах», які були опубліковані в 1923 р., він відзначав: «Статті «Науки» були по більшій часті релігійного і наукового напряму. Дописователі собирали твори народної поезії і сим указовали на красоту рідного слова. Правда, що з початку не було ясного, виробленого граматичного напряму в газеті, кожний писав, як знав... «Наука» з року на рік росла, розвивалася. Собрала она около себе значительний круг дописователів, но головною задачою її було: увійти в народ, заинтересувати наших селян печатним рідним словом. Се і удалось, бо в «Науці» часто стрічається з дописами простих людей, селян».³⁹ «Наука» видавалася в складних умовах, на що неодноразово звертав увагу А.Волошин: «Матеріально «Наука» стояла в тяжкім положенні. Передплатна ціна (річно 4 к.) була занадто низька, і понеже «Неділя», видавана мадярським правлінням руська газета, була ще дешевша (3 к. на рік), прото велика частина грамотних людей не передплатила «Науку». Закон Апонія, принятий р.1907 і вповні проваджений в житі, для нас приніс дуже смутні наслідки. Школи сталися інституціями мадяризації, число руських шкіл упало майже на 0, в 1970 року було лише 18. Наслідки сильної мадяризації почула і наша література. Було много таких інтелігентів, що на своє ім'я і не сміли припиняти руської газети і із таких ліші за один-два роки передплачували на газету під іменем якогось селянина або слуги».⁴⁰

З 1 січня 1919 р. «Наука» виходила під назвою «Руська Країна», а «з 21 числа 1919 р. дня 17 септ. оп'ять А.Волошин перебрав на себе редакцію газети і вернув газеті ім'я «Наука», котру до кінця 1921 року з помічною А.Волошина іздавало Акц. Т-во «УНІО». У другій половині 1921 р. зо «Борчик» повстали непорозуміння між «Унісію» і редактором і прото в 1922 р. оп'ять сам редактор стався разом і видавателем газети, котрій придав ім'я «Свобода».⁴¹ Не можна не погодитися з твердженням сучасного українського літературознавця Ю.Балеги, що «спочатку газета мала переважно культурницький характер, але поступово все більше втягувалася в політику, як і

її видавець». ⁴² Аналіз матеріалів, опублікованих на шпальтах «Свободи» цілком підтверджує це висловлювання вченого. У 1923 р. А.Волошин писав, що «Свобода» «є тепер независимою політичною газетою, котра підсирає християнський і народний напрям політики». ⁴³ Разом з тим, на шпальтах газети постійно з'являлися матеріали про діяльність осередків «Просвіти», про різні акції представників народовецького напряму тощо. Майже в кожному числі газети зустрічаються обширні статті з «мовної проблеми» навколо яких постійно відбувалися дискусії.

Неприязливе ставлення А.Волошина до соціалістичної ідеї прослідковується в багатьох його книгах і навіть підручниках. У цьому відношенні «Свобода» не була винятком, зображену Радянську Росію, а потім СРСР як «кімперію зла і безбожництва». У статті «Демократична шкільна система (До питання новелізації шкільних законів)», опублікованій у 1928 р., А.Волошин одночасно відзначав: «В новіших часах особливо дві крайності перенікоджують свободіному розвитку системи шкільної і то: 1. комунізм, 2. фашизм. Що диктатура комунізму є шкідлива для культури, то не треба доказовати, бо то доста ясно і смутно представляє страшний упадок моральності і господарського благобуту в так зв. совітських державах. Меніше шкоди приносить, єднако також задержує розвиток шкільництва диктатура фашизму, котрий всі другі чинники культури піддає одному, і то національному». ⁴⁴ Більш детально про суспільно-політичний устрій в СРСР Августин Волошин писав у праці «Про шкільне право будучої Української держави», опублікованій в Празі в 1942 р. Наведемо окремі місця з цієї статті: «А супроти того, як виглядають обставини в державах Советського Союзу? Школа стала там не засобом культури, але засобом одної партії, партії комуністів, яка веде завзяту боротьбу проти головних ділянок культури, особливо противників моральної культури, як проти родини, проти церкви і т.д. Змагання шкіл до технічної освіченості будучих робітників понизило рівень наукового поступу так у нижчих, як у середніх школах, а особливо підупало рівень високих шкіл, які також мають служити партійним цілям комуністів і не мають жодної свободи, бо ще й свобода наукового дослідження є обмежена...».

Родинне життя цілком знищили закони Саветів, наповнені духом «вільної любові». Від боротьби проти подружжя очікували володарі комуністів підвищення популяції, але закони їх причинилися до зменшення числа приросту населення, а особливо причинилися до поширення розпусти та бандитизму... Ця система довела до того, що поліція мусіла вести карні експедиції проти злодійських банд дітей. Внаслідок там і мистецька творчість: в Советах проявили пропорціонально дуже малу мистецьку ініціативу. Взагалі система комунізму вбила в людях ідейність і понизила до нечуваної перед тим міри і саму продукцію. Багата земля України зажила за радянської системи роки голоду, що виникли мільйони населення. Колективні господарства витворили нові типи безправних і голодуючих рабів... Уряди Советів вибудували славну на весь світ над Дніпром електричну гідроцентралю, поставили великі фабрики на вироблення літаків, панцерних возів і т.д.; тим своїм поступом і хваляться, але правдивим є лише поступ культури, а техніка є лише частина культури, яка і за свої досягнення дякує духовності люднини; ця духовність проявляється в науках, в мистецтві, в цивілізації, а передовсім в моральності. Два протилежні приклади Америка і Советія показують, що головною умовою культурного поступу є свобода культурної праці. Як повітря є конечно потрібне для дихання, так і свобода до вільного відсвіжування кровообігу культури». ^{44a}

Відомий український історик Станіслав Кульчицький, аналізуючи тогочасне радянське суспільство, відзначав: «Опановане комунізмом суспільство мало ще одну вражуючу особливість: воно не називало себе комуністичним. Щоб висловлювати недоволення «чимось» чи спробувати це «щось» знищити, треба назвати його на ймення. Комунізм спровокував нездоволення і диктаторською владою, що управляла репресивними методами, і надзвичайно неефективним господарським механізмом, який змушував громадян десятиріччями зазнавати матеріальних нестатків. Але вожді вчили, що в класовому суспільстві без репресій не обйтися, а нестатки – це тимчасове явище. Після знищення «ворогів народу» вони обіцяли масам світле майбутнє. Його й назвали

комунізмом. Це слово увійшло в масову свідомість не як означення адекватної сучасності політико-економічної системи, а як синонім майбутнього суспільства загального благоденства».⁴⁵

Яку оцінку радянському комунізму давала газета «Свобода», очолювана Августином Волошином? Обмежимося аналізом тільки тих статей, які торкалися голодоморів 1921–1923 рр., 1932–1933 рр. та ленінсько-сталинських репресій. Безперечно, злочини більшовиків цим не вичерпуються. Газета «Свобода» в цей період публікує багато матеріалів про голод в Росії та південній Україні. 2 лютого 1922 р. в цьому друкованому органі Народно-християнської партії сповіщалося про те, що «голод в Росії набуває все більших і більших розмірів». Публікація вражає читачів деталями про факти людойдства.⁴⁶ 5 лютого газета знову торкається цієї теми. Повідомляється, що в Берліні створено «Комітет міжнародної допомоги трудящих», про активну діяльність у цій справі відомих вчених і літераторів А.Ейнштейна, Б.Шоу, А.Франса.⁴⁷ «Свобода» 16 березня 1922 р. повідомляла про візит до Москви норвежця Ф.Нансена. Те, що він побачив, привело його до шокового стану: «Стан московських лікарень є страшим. Труби позабивані і полагодити їх вже не можна. В кімнатах завжди повно хворих. Повітря сперте. Хворі, як скелети, чекають на смерть... Всюди цілі гори набираються з трупів. Були випадки, коли матері, одурівши з голоду, єли часом померлих».⁴⁸ Подібна інформація, безумовно, не могла не зворушити серця тисяч закарпатців. 11 червня 1922 р. в Ужгороді був створений «Комітет допомоги голодуючим України», який очолили Олекса Гуколовий, Гнат Стефанів і Микола Галезів. У зверненні до закарпатців, яке на сторінках газети опублікували А.Волошин, члени комітету писали: «Несті поміч охопленому голодом населенню земель України і зменшити наслідки голоду можна ось яким способом: 1) організувати грошові збори через листи, оголошення в газетах; 2) організувати благодійні концерти і вистави; 3) збирати харчі, одяг, медикаменти; 4) просити про допомогу гуманітарні організації в Чехословачькій республіці і співробітничати з ними; 5) організовувати дитячі оселі».

Звернення завершувалося закликом: «Комітет звертається одночасно до всіх жителів Підкарпатської Русі без огляду на національність і віру чи політичні переконання та до всіх організацій з гарячим проханням: не відмовте в допомозі голодуючим! Кожна жертва Ваша буде записана в серцях тих, яких ви врятуєте для життя».⁴⁹ Закарпатці не лишилися байдужими до страждань своїх братів на Сході. Чехословачький уряд теж виділив 30 млн. крон.⁵⁰

В 1932–1933 рр. страшна трагедія знову спіткала український народ. В країні знову лютував голод. А чи знали про нього на Закарпатті? Яким чином доходила інформація про голод в цей край? На Закарпатті в першій половині 30-х років видавалися десятки газет, кожна з яких представляла інтереси окремої партії, певних політичних сил. З різних газет трудящі Закарпаття одержували неоднозначну інформацію про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Якщо, наприклад, соціал-демократична преса давала повідомлення про нього, то «Карпатська правда» — газета закарпатського країнському КПЧ, замовчувала.⁵¹ Серед газет, які правдиво висвітлювали події 1932–1933 рр. в Україні, була і «Свобода» Августина Волошина.

Більшість матеріалів про голод з'явилися на її сторінках в 1934 р., коли відчутними стали наслідки голоду. В таких статтях, як «Жахливе положення України»,⁵² «Великий злочин»⁵³ та деяких інших наводилися свідчення очевидців голодомору, розповідалось про страшні наслідки для українського народу цієї трагедії. На сторінках «Свободи» зустрічаються відомості про кількість жертв голоду, хоча точними їх вважати не можна. В різних публікаціях знаходимо інколи прямо протилежні дані. Так, 27 липня 1934 р. газета писала, що за свідченням американського професора Р.Селлета «в Полуднівій і Східній Росії, на Україні та на Північному Кавказі з голоду загинуло до 10 млн. людей».⁵⁴ Така ж цифра наводилася і в публікації за 12 липня, але стосувалася тільки України.⁵⁵ 30 серпня «Свобода» повідомляла, що на протязі 1933 року «померло... не менше 3 млн. людей».⁵⁶ Така суперечливість щодо даного питання пояснюється перш за все відсутністю

власних кореспондентів на Україні і передруком неперекірених матеріалів зарубіжної преси.

Газета знайомила своїх читачів з тим, як питання про голод на Україні обговорювалося в парламентах різних країн, зокрема у Великобританії і США. Так, 21 червня вона опублікувала резолюцію конгресу США, яка була прийнята після довгих дебатів з цього питання. В ній прямо зазначалося, що «московський уряд знат про голод, але йому не намагається зарадити, а навпаки, вживав його для політичного утису українського народу».⁵⁷ Що стосується обговорення питання про голод в англійському парламенті, то «Свобода» про це детально написала в числі за 30 серпня 1934 р. Таким чином, незважаючи на окремі неточності, «Свобода», очолювана А.Волошином, досить широко інформувала закарпатців про трагедію на Україні. У той час, коли лідер закарпатських комуністів О.Борканюк замовчував голод і переконував читачів, що «розказні про голод» – видумка Волошина, «Свобода» рішуче заявила: голодомор є спланованою акцією сталінського уряду з метою знищення української нації. Сьогодні не потрібно проводити спеціальні дослідження, щоб встановити, хто писав правду про 1932–1933 роки в Україні.

Чи знали на Закарпатті про сталінські репресії? Якщо знали, то якими шляхами інформація про це антилюдське явище в історії цивілізації проникала до нашого краю? Чи вірили закарпатці в те, про що писали місцеві газети? Однозначну відповідь дати важко. Бо ж тогодчасна преса Крайни Рад видавала інформацію, вигідну сталінському режимові. Не хотілось Сталіну виглядати в очах цивілізованого світу кривавим диктатором. Однак певна частина правдивої інформації, все-таки, потрапляла в європейську і, звичайно, різнобічну пресу Західної України. Саме з неї передруковували статті й окремі закарпатські газети того часу, зокрема «Свобода» А.Волошина. Безумовно, читачі не завжди вірили в правдивість так званих націоналістичних газет. Тепер, коли в українській пресі раз від разу йдеється про репресії, можна впевнено сказати, що вони писали правду.⁵⁸ Августин Волошин, вихований в дусі християнської моралі, чітко протиставив правду кривді, надавав

гласність волаючим фактам попрання елементарних прав людини в царстві більшовиків.

Газета «Свобода» 3 січня 1936 р. повідомляла: «В Московщині наслідком атентату проти Кірова винищено цілі родини...».⁵⁹ Цікаво, що в першій половині 30-х років «Свобода» постійно проводила паралель між Гітлером і Сталіним: «Диктатура звичайно задержується лише страшним терором. В Німеччині і Советах тепер знову захитається влада диктатури. В Німеччині під час різдвяних свят загинуло 4000 осіб». В першій половині 30-х років постраждали й закарпатці, які опинилися на території СРСР. 15 лютого 1934 р. «Свобода» констатувала: «...В СРСР арештовано комуністичного посла до Чехословацького парламенту Івана Мондока з жінкою».⁶⁰ Далі повідомлялося, що йм, мовляв, загрожує смертна кара, а І.Мондок загинув в одному з радянських концтаборів. «Свобода» стала своєрідним літописом репресій після вбивства С.Кірова: «...в Москві убито понад 200 чоловік, а на Україні упало 100 комуністів-українців».⁶¹ Причину цього газета вбачала в тому, що диктатор Сталін вже «нікому не вірить і переслідує самих своїх бувших комісарів».⁶² В одній із статей йшлося про те, що Сталін божевільний. До речі, багато вчених й зараз дотримуються цієї версії. Знали на Закарпатті і про смерть дружини Сталіна: «Нагла і тайна смерть молодої жінки Сталіна зачала відбиватись на душі більшовицького тирана. Всюди видно тінь жінки. Тікає від людей і залишається до повної тишини».⁶³

7 лютого 1935 р. «Свобода» повідомила читачів про трагедію у сім'ї українського професора А.Крушельницького, відомого на Закарпатті своїми «Читанками»: «Внаслідок червоними стрілами і двоє синів знаного нами професора А.Крушельницького... Щоб батьківське серце за розстріляними синами так само трісло, розстріляли наперед синів, а батько в тюрмі жде свою чергу, де він здурів».⁶⁴ Писала «Свобода» про сутички між Сталіним і Троцьким,⁶⁵ про судові процеси над радянськими військовими.⁶⁶ Невідомий автор статті «Нищення нації», опублікованій у «Свободі» 14 грудня 1937 р., підкреслив: «...Правдивої інформації з російської преси не

можна добути, бо там нічого не пишеться про великі процеси і масові розстріли».⁶⁸ Дійсно, газети в СРСР рясніли тоді вигідними сталінські зграї заголовками: «Смерть німецьким шпигунам!», «Ліквідовано кубло контрреволюціонерів!» та подібними іншими. Такий ідеологічний натиск спотворював істинність подій. Та якби там не було, але завдяки волошинській «Свободі» на Закарпатті знали про те, що творилося в сталінському СРСР та Радянській Україні.

З 15 червня 1938 р. газета «Свобода» почала виходити під новою назвою – «Нова свобода». Спочатку як орган Народно-християнської партії, а згодом – Українського Національного Об'єднання. Однак, про це мова піде нижче.

Крім редактування і співпраці з газетами «Наука», «Свобода» і «Нова свобода» Августин Волошин був також одним із засновників і співпрацівників тижневика «Русин» (1920–1921) і щоденної газети «Русин» (1923), які виходили в Ужгороді етимологічним правописом, входив до редакційних комітетів і дописував до газети «Українське слово» (1923–1938), журналів «Підкарпатська Русь» (1923–1938), «Кооператива» (1921–1924), «Учительський голос» (1929–1939), «Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді» (1922–1938). За його редакцією в Ужгороді виходив щомісячний популярно-релігійний щорічний календар «Місяцеслов», який виконував роль літературного альманаху та журнал «Благовісник». Необхідно погодитись з думкою сучасних літературознавців О.Мишанича і П.Чучки, що «у його власних кореспонденціях, замальовках, статтях, популярних науково-практичних порадах переважав морально-повчальний аспект, він виступав просвітителем свого народу, вчинив його добру й праці, пристеплював йому високі релігійні і громадські принципи життя».⁶⁹

Та найбільша заслуга А.Волошина полягає в тому, що він пише і видає книги, шкільні підручники. І робить це, як правило, за власні кошти. Сьогодні відомо, що А.Волошин є автором 42 книг. Назведемо лише окремі видання підручників: 1.Методическая грамматика русского языка для народных школ (1899). 2.Читанка для угро-русской молодежи, часть I, II (1900).

3.Азбука (1904). 4.Азбука і перша читанка для 1 кл. народных школ на русскомъ языци (1905, 1913). 5.Малая библия для нишихъ кл. народныхъ школъ (1904). 6.Наука о числахъ для 1 і 2 кл. нар. школъ (1919). 7.Наука о числахъ для 3 кл. нар. школъ (1919). 8.Наука о числахъ для IV кл. народныхъ школъ (1919). 9.Физика (1923). 10.Наука стилізації (1920). 11.О письменномъ языци Подкарпатських русинов (1920). 12. Педагогика и лідактика для учительних семінарій (1923). 13.Історія педагогики для учительних семінарій (1923). 14.О соціальнімъ вихованню (1924). 15.Мала читанка для II и III кл. народныхъ школ (1930). 16.Коротка історія педагогіки для учительських семінарій (1931). 17.Педагогична психологія (1932). 18.Методика народно-шкільного навчання (1935). 19.Логіка (1935). 20.Коротка історія психології (1937).

Августин Волошин – автор цілого ряду популярних і політичних праць. Серед них виділмо тільки окремі: 1.Що хоче угро-руський народ (1918). 2.Дві політичні розмови (1923). 3.Релігійна ситуація в Підкарпатській Русі (1930). 4.Вступ до організації народного шкільництва в республіці Чехословачкої (1932). 5.Про брехливість дітей (1935). 6.Оборона кирилики (1936). 7.Про шкільне право будучої Української держави (1942). Перу А. Волошина належать біографії Євгена Фенцика і Івана Сільвайя.

Августин Волошин писав вірші, оповідання, п'еси, повісті. Деякі з художніх творів надруковала «Свобода», інші вийшли окремими виданнями. Як письменник, А.Волошин видавав окремі свої твори під псевдонімами. Найбільш поширені з них: Іванович і Андрій Верховинський. До найкращих художніх творів і популярних книжечок А.Волошина відноситься «Робінзон», «Сорок казок», «Цлько-Яцько», «Празники», «Наш страшний ворог», «Разговор о векселях», «Фабіола», драма «Марійка-Верховинка» і драма на моральну тематику «Без Бога ні до порога». Необхідно відзначити, що А.Волошин в 20–30-х роках вважався заслуженим авторитетом в драматургії. Не випадково В.Гренджа-Донський, представляючи різні літературні жанри краю того часу, відносив до провідних драматургів одного А.Волошина. І він мав рацію. Історична

драма «Фабіола» ставилася не тільки на закарпатській сцені, але і в Празі. А.Штефан писав, що драма «Марійка-Верховинка» – найкраща дотеперішня карпато-українська драма.⁷⁰

Аналіз його книг дав підставу стверджувати, що Августин Волошин не відривав історію і культуру Закарпаття від всього українського народу. Руська читанка «Весна» для I класу гімназійної і горожанської школ залучала дітей з творчістю Тараса Шевченка й Івана Франка, Юрія Федьковича і Степана Руданського, Леоніда Глібова і Маркіяна Шашкевича, Льва Толстого і Василя Гренджі-Донського. В доступній для сприймання формі говорилося про перших київських князів, про Кирила і Мефодія, подавалася коротка історія Ужгорода і Мукачева. Збірник відкривався двома віршами Олександра Духновича «Я русин був» і «Подкарпатські русини». Поезія Василя Гренджі-Донського, включена до читанки, виховувала в дітей почуття любові до своєї Батьківщини, до рідної мови.

*Люби рідне слово, мизу руську мову
Єт не встидаїся, за ню буйся в грудь.
За то родне слово будь готов до всього
І знай, що ти Русин, того не забудь!
Знай, що ти є сином великого роду
Його не встидаїся, од него учись
Отці твої знали вмерти за свободу
Будь їх годним сином, за волю борись.*

Всі ті десятки книг, які видав А.Волошин, були написані легко і доступно для читання. Саме тому вони користувалися таким великим попитом серед широких верств населення. Уже пізніше, будучи відомим педагогом і державним діячем, А.Волошин розповідав своїм учням: «Розкажу вам, які труднощі мав я, коли був менше-більше у вашім віці. В Центральній Семінарії в Будапешті, – 3 роки студіював я там, – дали мені знати, що я не їх. Вже в Будапешті, де в бібліотеках є багато часописів і книжок, в яких писалося про Мукачівську єпархію, збирав я матеріали про нашу давнину... На мою думку, найбільш заслуговує на подяку праця над розвитком рідної мови... Рідна мова – це життя народу».⁷¹ Цього постулату Августин Волошин притримувався до останніх днів свого життя.

В передмові до «Практичної граматики руського языка», виданої в 1926 р., говорячи про самобутність української мови і відмінність її від інших мов, Августин Волошин відзначив: «Ми говоримо по-русськи. Наш народ живе не лише на Подкарпатській Русі, на і за Карпатами: в Галичині і на Україні. Найбільше русинів живе на Україні, зато наш народ зовсія і українським. Наш народ числити до 40 млн. душ.

Язык наш належить до слов'янських. Кромі нашого, слов'янські язики суть ще: білоруський, російський (великоруський), словацький, чеський, польський, хорватський, сербський, словінський і болгарський.

Кождий язык зміняється поволі, з часом. Давні пам'ятники нашого язика не так легко нам розуміти, як нинішні твори. Предки наші тисячі літ тому назад зачали вперше послов'янськими писати. Святий Кирил і Методій переклали Святе письмо і другі церковні книги з грецького язика на слов'янський. Но тим язиком тепер уже ні один народ не говорить: він зоветься старослов'янським, або церковнослов'янським.

Давні язики, якими нині вже ніхто не говорить, зовуться мертвими. Такий є, наприклад, і старослов'янський, або церковнослов'янський, латинський, старогрецький і інші.

Русини, росіяни (москалі), серби і болгари уживали аж до XVIII століття церковнослов'янський язик. Тепер уже всі просвічені народи пишуть своїм родним язиком, правила котрого беруть із усіх своїх говорів.

Ся граматика подає правила нашого руського (малоруського) літературного язика.⁷² Ці доступні та зрозумілі думки А.Волошина є гідною відповіддю тим, хто ще й сьогодні, на порозі ХХІ століття, намагається піднімати «мовну проблему». Говорячи про відмінність української мови від російської, А.Волошин писав, що українська мова м'яка у її мовленні, зручна і легка.⁷³ А в фундаментальній праці «О письменном языке Подкарпатских русинов» педагог вже однозначно заявив, що «стороннictво к московщине є у нас 1) анахронізмом, 2) шкодить культурной роботі, 3) шкодить церкви і духовной жизни, 4) шкодить економічним інтересам і 5) спиняє

і політичну консолідацію, для того з силою глибокого убеждення кличеме кожного щирого друга правди, кожного іскреннього слов'янина і русина, щоби рука і руку став проти розбиваючого нас і нічим не обусловленого московофілізма.

Борімся проти полонізмов, проти москалізмов або мадяризовмов, но не борімся проти самого родного язика, котрий нічим не винен в том, что не мог свободно на своєї родній землі розвиватися.

Коли маєме вже своєї свободи, коли наша влада не може бути ворогом свого материнського слова, тогди не будьмо ворогами йому ми самі, сини руського народу».⁷⁴ Актуальність думок Волошина не викликає заперечень.

Процес демократизації і гласності, який тривав в Україні, змусив зняти «табу» з цілого ряду проблем нашої історії. І швидко з'ясувалося, що існує чимало «бліх плам», які необхідно заповнити. До них слід віднести діяльність товариства «Просвіта» на Закарпатті. Одним із перших, хто у своїх виступах і статтях намагався висвітлити історію виникнення і діяльності цього товариства, був один з його засновників Августин Волошин. 17 жовтня 1937 р. на черговому з'їзді «Просвіти» в Ужгороді А.Волошин говорив, що «за перше наше завдання уважали ми оснувати товариство, яке би... розширяло культуру та національну свідомість нашого народу». На основі конкретних фактів Волошин доводив той значний внесок «Просвіти» в культурно-освітньому житті наших країн. Історична правда вимагає констатувати і той факт, що вже тоді існувала пряма протилежна оцінка діяльності «Просвіти». Секретар крайкому КПЧ О.Борканюк писав: «Просвіта» є фашистська організація, через яку українська буржуазія заносить свою фашистську політику до трудящих мас». Під час підготовки до просвітянського з'їзду орган закарпатських комуністів газета «Карпатська правда» застерігала трудящих краю, що в Ужгороді «готувиться з'їзд українських фашистів».⁷⁵

Багаторічне панування однопартійної системи в СРСР призвело до того, що така оцінка надовго була взята на оброєння радянською історіографією. Заперечуючи позитивну роль «Просвіти», деякі автори просто-таки перекручували

факти. Один із них твердив, що «не маючи за собою будь-яких обґрунтованих зasad... угрупування типу «Просвіти»... часто-густо існували недовго, розпадалися і сходили з політичної арени так само швидко, як і з'являлись».⁷⁷ Таке твердження зовсім не відповідає дійсності, бо виникнувши в 1920 р., «Просвіта» активно діяла до 1939 р., коли в нашему краї встановився режим гортіївської диктатури. Інший автор доводив, що саме через клерикальну націоналістичну «Просвіту» духовні отці намагалися «підняти» українство, суть якого зводилася до «самостійної соборної України».⁷⁸ Складається враження, що без дописування до «Просвіти» слів «клерикальна» чи «націоналістична» взагалі не можна було обйтися. І як не погодитися з М.Болдижаром, який визнав, що «не допускалися ніякі інші барви, навіть півтони».⁷⁹ Все мало зображуватися виключно чорною фарбою.

Як виникла «Просвіта»? Августин Волошин пригадував, як «нарід, що зібрався на перші загальні збори 29 квітня 1920 р. на 8-му годину рана в кафедральнім храмі на Службі Божій, потім рушив до жупанату, де мали відбуватися установчі збори. Але тоді не вдалося їх провести, бо около 20 напосних людей, які під час Служби Божої заняли перші місця в залі жупанату і коли зачав говорити д-р. Ю.Брацайко, скоро накинулися на нього наемники, перебивали бесіду, кричали, свистіли, ще й крісла подамали. Командант військової управи наказав розпустити збори».⁸⁰

Друга спроба принесла успіх. 9 травня 1920 р. товариство було засноване. Його головою було обрано Юлія Брацайка. Сам факт заснування «Просвіти» ще не свідчив про вирішення всіх проблем. Потрібна була посилена і систематична робота. Августин Волошин закликав: «В народі є сильна наклонність до науки, до освіти. Понесім в кожне село світло народної культури, подпоруйме школи, організуємо читальні, хори, театральні кружки, кооперативи. Все то потребує од нас многої праці, повної самопосвяти. Вже виходить із школ молодіж, повна ідеями й любов'ю до свого народу. Втягаймо її до народної праці, най розносить своє знання й свою одушевленість во всі кути нашого краю».⁸¹

Цікаві думки висловив А.Волошин про те, що повинна являти собою читальня «Просвіти». 30 червня 1922 р. він прочитав реферат на черговому з'їзді товариства «Яка праця чекає нас для поднесення освіти серед населення?» А.Волошин просив так поставити роботу читалень, щоб з них прості люди могли взяти якнайбільше користі. «Не доста, чтобы лишь для читання газет ї книжок сходилися там члени. Головноє є то, чтобы читальня была центром громадського життя і чтобы подавала ініціативу для кожного потребного народного, культурного чи економічного руху».⁸² Борець проти алкоголізму і розпутства, А.Волошин вважав, що «читальня повинна заступити торговицю і корчму, чтобы не мав тут селянин потреби ходити в «товариство нечестивих».⁸³ Досвідчений педагог, яким був А.Волошин, не підмінював школу читальнюю, але був переконаний, що вона має доповнювати роботу церкви і школи. Важливою була його порада, щоб читальня була «безпартійним містом обговорення громадських, господарських і всяких інших справ».⁸⁴ Численні документи, з якими доводилося зустрічатися, свідчили про те, що читальні засновували переважно представники вчительства. І це закономірно. Але було чимало випадків, коли самі селяни були засновниками читалень. Саме цього бажав А.Волошин. «Як основати читальню?... Найліпше если читальню створять самі селяни, а ми середньо чи безпосередньо маєме їх лиш захотити у тому. Не обіцяйте много, лиши то, что можеме дійсно ісповнити. Указувати на потребу и хосен самовиховання...»⁸⁵

Виступаючи на відкритті Народного Дому «Просвіти» в Ужгороді у 1928 р. Августин Волошин сказав, що «сей народний дом має быти сердцем дальшої культурної еволюції нашої, котра своїми органами розсилає кров народного життя, знанє самого себе, свого язика, своєї літератури, знанє народного генія, знань красот краю, знанє і любов до всего, что с наше, народне».⁸⁶

Августин Волошин високо цінив участь жінок у культурно-освітньому житті краю. Виступаючи на жіночому конгресі 28 травня 1934 р., А.Волошин говорив, що «всегди, де жінки впливали на громадську думку, прийнято найкращі закони для

оборони, против п'янства, лихви, безморальності, против розводів, для оборони молодших і слабших».⁸⁷

Цікавими є публікації і виступ Августина Волошина на захист українського національного прапора. В 30-х роках, коли почалися численні нападки на синьо-жовтий прапор, Волошин написав статтю «Наш прапор», в якій роз'яснив, що він має давню історію. Ці його думки, в яких відчувається сильний виховний ефект, не втратили актуальності і тепер. «Наш синьо-жовтий прапор є символом наших найсвятіших ідей, наших найглубших засад і почувань, є нашою програмою. Барва синя, підносить нашу думку к ясному небу, в той Божий світ, де бувас Отець всіх народів і пригадує нам вічний ідеал царства божого. А жовта барва розносить наші взори по нашим золотим нивам, по нашій рідній землі, де жили наші предки і де живемо днес ми самі... Синя барва спрямовує наші серця і уми до ідеалу людського життя, а жовта фарба напоминає нас на наслідування ідеалів народних».⁸⁸ Августин Волошин закликав: «Підносять високо наш прапор... не позволіть николи щоби вороги зневажали його! Не забудьте, що вороги прапору суть ворогами самого народу».⁸⁹

Августин Волошин по-праву вважається першим просвітленником. Велика його заслуга в тому, що «Просвіта» стала масовою організацією, яка охоплювала всі здорові сили українців краю. Самі за себе говорять цифри: «Вже у 1923 р. було 4 філії і 80 читалень, які числили 4000 членів. У році 1935 було вже філій 10, 235 читалень з 16550 членами. Бібліотека централі числила 7000 книг. Народних домів вибудовано до року 1935 централю в Ужгороді і 5 нардніх домів по селах».⁹⁰ До цього додамо, що «Просвіта» не одержувала жодної субсидії з боку чеських властей, а утримувалася своїми членами. Двадцятирічне існування «Просвіти» – приклад самопожертви її членів в ім'я освіти, науки і культури краю. Інакше ніж подвигом це назвати неможливо.

Августин Волошин добре усвідомлював, що поширення в народі освіти і культури неможливе без участі вчителя. Закарпатські вчителі в 1921 р. були об'єднані в «Учительське Товарищество Подкарпатської Русі», яке поступово піднімало

під впливом русофілів і наприкінці 20-х років було центром антиукраїнства. Переконавшись у тому, що подальше співробітництво з товариством стає неможливим, А.Волошин засновує «Учительську Громаду». А.Штефан яскраво описав виникнення нової організації: «У травні 1929 р. «Учительське Товарищество» мало свій «С'єзда» у залах Мадярського Касина (шікава обставина) в Ужгороді. Було там около 300 учителів – «карпатогоросів» понад 200 і коло 100 «народовців». По кількох промовах забрав слово й А.Волошин. Він говорив про завдання учителя і звернув увагу на те, що за мадярських часів український народ не мав і не міг мати належного рівня освіти, бо в школах його вчили мовою, якої він не розумів. «Чому вимагають тепер деякі особи, щоб в школах завести знову таку мову, яку дитина не розуміє. Навіщо робити нам експерименти з т.зв. «общерусским языком?» Його в нас знають лише московські та декотрі українські емігранти, а з наших ніхто не говорить, ані не розуміє по-московськи».

Тут настав крик: «Ми не москалі, ми руски!» Інші кричали: «Ми українці!» Коли втихло, з президії хтось заговорив: «Господин директор, благодарим за Вашу реч, але ми стоим за общерусский язык!» Ці слова викликали бурю крику і численні учителі повстали, щоб залишити залю. Волошин так само встав і при дверях крикнув: «Народовці! За мною! До «Пропаганди!» Коло 50 учителів вийшли за Волошина, а за ними постійно ще виходили. В будинку «Пропаганди», у великім залі Волошин сказав: «Продовжую свою промову. Видно, що з нашими «карнаторосами» співпраця ще неможлива. Ми мусимо їм показати, що народ з нами, і тоді вони прийдуть до нас. Ми мусимо створити свою народницьку організацію, в якій без «язикових вопросів» в користь народу будемо працювати. Прошу підрахувати присутніх». Відповідь – 78. – «Прошу вибрати організаційний комітет, який приготовить основуючі загальні збори і статут».⁹¹ Так виникла «Учительська Громада», почесним головою якої був А.Волошин (1930–1938). Кількість її членів постійно збільшувалась. Так, якщо в 1930 р. вона нараховувала всього 220 членів, то в 1938 р. – 1631.⁹² Останній Конгрес «Учительської Громади» відбувся в липні 1938 р.

А.Волошин закликав учителів до самоосвіти і самовідданості: «...Хоча наша організація є найбільшим товариством рідної інтелігенції, у нашій боротьбі більше значення має якість, ніж кількість, – тому закликаємо всіх до праці над собою».⁹³

Августин Волошин турбувався про українських дітей. За його ініціативи відкрито школи у Волівському окрузі (Колочаві-Горб, Прислопі, Синевирській Поляні). Вже наприкінці 1920 р. на Закарпатті працювало 475 початкових (народних) шкіл, у тому числі 321 з українською мовою навчання. В 1923 р. на Закарпатті діяли 532 школи. Із них 373 українські. Існували 14 українських горожанських шкіл, 4 гімназії (одна угорська), 3 учительські семінарії, одна торговельна академія, 2 українські торговельні школи.⁹⁴

Августин Волошин – один з організаторів і керівників «Педагогічного Товариства Підкарпатської Русі». У своєму виступі на II з'їзді педтовариства в 1926 р. А.Волошин переконував, що «наше товариство усулюється служити інтересам виховання нашої карпаторуської дитини. Задачею свою постановило підпорядковати так роботу правительства в ділі організації і ведення шкіл, як і родичів і саму дитину. Ми як робітники науки виховання свою повинністю уважаємо: визволити дитину від всіх тих умов, серед котрих не міг би здорово розвинутися наш нинішній ідеал людини, і для того і хочеме переробити давню книжну школу на нову, діяльну, давню аристократичну на демократичну, школу формалізму на школу науково обосновану, на школу правди, на школу неправді практичну і руську».

В нашім товаристві можуть родичі висловити свої погляди на роботу школи, один учитель може подати поради другому і так може ся витворити загальна картина цілої системи виховання і наукання, котра указує на опишки існуючих школ і на потреби дальших...

Принцип виховання в природнонароднім дусі потребує передовсім, упізнання самого себе, упізнання рідного краю, упізнання історії, землі, язика, літератури і потреб, упізнання руської дитини».⁹⁵

Про завдання Педагогічного Товариства А.Волошин також наголошував на III з'їзді, який відбувся 6 жовтня 1928 р.: «За нами лиши десять коротких років. Стоїм на початку культурного розвою. Ale то сміло можемо твердити, що робота освідомлювання народу у нас почалася і розвивається. Маємо багато несповнених надій і домагань. Ale вже і сама тут обставина, що скарги наші публічно можемо підносити і обговорювати с доказом нашої свободи, є гарантією того, що інтенсивною нашою працею удастся нам побідити всі перепони нашого народного відродження. Наше П.Т.-во основалося для того, щоби поширювало знання виховання і знання рідного краю, зв'язувало родину із школою, підпорювало школу, витворювало учебники і книги лектури, указувало на потребу основання нових школ. Днешня епоха і від школи вимагає більше і інтенсивнішої роботи. Круг виховання не скривається лиць за мурами школи, але має поширитися працею дальших чинників, помічників учителя».⁹⁶ Августин Волошин вірив, що «наш народ путьм просвіти встане із глубокого сну, піднесеся до ліпшого матеріального життя і так обезпечить собі кращу будучість».⁹⁷

Наприкінці 30-х років, в часи існування Карпатської України, в усіх районах, де проживало українське населення, діяли українські школи. Все це було доказом що українська ідея, українська мова перемогли. Августин Волошин відіграв у цьому значну роль.

Із наведеного вище фактичного матеріалу чітко видно, що Августин Волошин був визначним педагогом, вченим, видавцем. Проблеми навчання і виховання посідали центральне місце в його багатогранній діяльності. Разом з тим, необхідно констатувати, що А.Волошин також відносився до впливових політиків краю того часу, який протягом всього міжвоєнного періоду притримувався прочехословачької орієнтації. Варто погодитись з висловлюванням сучасних вчених О.Мишаниця і П.Чучки, що А.Волошин чистою політикою займався мало.⁹⁸ Однак, якби там не було, але він був причетний до всіх головних політичних вів в історії Закарпаття з 1918 до березня 1939 рр.

Ще задовго до розвалу монархії Габсбургів, в 1915 р. Августин Штефан за дорученням А.Волошина поїхав до Відня і мав розмови з відомими українськими політичними діячами С.Петрушевичем, К.Трильовським, Л.Бачинським, С.Смаль-Стоцьким. У своїх спогадах А.Штефан так передав розмову з К.Трильовським: «Ми хочемо обновити Галицько-Волинську державу під назвою Західно-Українська Республіка. До неї мають належати Галичина, Волинь, Буковина та Угорська Україна.

— А що з Києвом?

— Само собою, ми хочемо з'єднання всіх українських земель, до матері, до Київської Русі в одну державу. Ale в Київській Україні ситуація є непевна, і тому злуку треба відсунути на пізніше.

— Не думаю, що в Марамороші будуть любити Україну без Києва.

— Соборну Україну проголосимо, коли на те прийде час. А Ви в Угорській Україні говоріть про Соборну країну, тобто відразу про Київ...»⁹⁹

Цей факт ми навели тільки тому, щоб підтвердити тезу про контакти між політичними діячами краю і Великої України ще задовго до 1918–1919 рр. Робимо це ще з однієї причини: окремі вчені твердять про раптову зміну орієнтації А.Волошина з 1919 р. Як видно, він вже в 1915 р., ще до розпаду Австро-Угорської монархії, дотримувався орієнтації на Україну. 21 січня 1919 р. в Хусті відбулося засідання Всеноародного конгресу українського населення Закарпаття, на якому було прийнято рішення про возз'єднання краю з Україною. Газета «Руська Країна», головним редактором якої тоді був Августин Волошин, детально описала роботу конгресу.¹⁰⁰

8 травня 1919 р. в Ужгороді відбулося об'єднання Пряшівської, Ужгородської (голова – А.Волошин) і Хустської Народних Рад, на основі яких виникла Центральна Руська Народна Рада. На її засіданні було прийнято рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Виступаючи на засіданні Ради, М.Брацайко недвозначно заявив,

що 420 делегатів із всіх частин Карпатської України вирішили приєднати Угорську Русь до України. Цо злуку неможливо здійснити внаслідок несприятливих воєнних подій. Але це серце і душу народу не змінить. Більшість політичних діячів Закарпаття, як і весь народ, розцінювали включення краю до Чехословаччини, як тимчасове явище. Таким чином, тільки неможливість возв'єднання Закарпаття з Україною привела до того, що стало можливим включення його до складу щойно утвореної ЧСР.¹⁰¹

Августин Волошин у ряді своїх робіт досить детально пояснив зроблений ним і його соратниками політичний вибір щодо подальшої долі Закарпаття. У «Споминах» А.Волошин пише, що політична ситуація восени 1918 р. була незрозумілою, і все «зависіло от міжнародної обстановки».¹⁰² Він не відкинув і той факт, що члени Ужгородської ради покладали певні надії на демократичний уряд Угорщини, який очолив М.Каролі. «І началися переговори з мадярським правителством, — писав А.Волошин, — котрі і довели до того, що Центр. Угорська Рада в Будапешті признала право русинів ко автономії, а після будапештського собрания русинів подержаного під предсіданством о. Євм. Сабова дnia 19 дециембра 1918 р. видан закон X дия 24 дец. 1918 р.

Однако сей закон викликав в «Раді» остру критику, бо «Руську Країну» опреділив лиш на 4 жупи — Ужгородську, Бережанську, Угочанську і Марамороську, а Земплинських, Шариських і Спішських русинів приобіцяв міністер Ясі словакам. Кромі того, консервативна мадярська печать виступила остро проти цього закону і хотій вже мали'сьме на папері автономію, однако ще і в Ужгороді школи осталися чисто мадярськими і требованіс наукі руського язика визвало неприятельський отпор мадярської публіки, із всього того руські патріоти виділи, що если на місто демократичної Мадярщини вернеся назад Мадярщина графів і няменів, автономія русинів пропаде так, як і ліберальні закони 1848 року о свободі народностей осталися лиш на папері».¹⁰³ 1 січня 1919 р. закарпатська делегація відвідала посля Чехословачької республіки в Будапешті М.Годжу «і через нього просила, щоби

цілу територію Підк. Руси осадило чехословенське військо. В Ужгород зайшло військо Чехословаків дня 12 янв. 1919 року».¹⁰⁴

Після того, як 8 травня ЦРНР прийняла рішення про входження Закарпаття до складу ЧСР, «100 членова депутація дnia 20 мая 1919 року понесла рішення общого собрання всіх руських рад до Праги і передала президенту Масаріку».¹⁰⁵ Серед членів делегації був і Августин Волошин. Як оцінював майбутній президент Карпатської України цю подію? Даючи інтерв'ю американській газеті «День» в 1923 р., А.Волошин зробив вичерпну відповідь на питання: «Ци могла Підкарпатська Русь і Американські русини при даних обстоятельствах зділати лучший вибір, як соединитися в образі автономного штата з Чехословашкою Республікою?». «Мій коротенький отвіт такий: Не могла!» — однозначно заявив А.Волошин.¹⁰⁶ Проаналізувавши всі можливі на той час варіанти вирішення «закарпатської проблеми», А.Волошин, зокрема, сказав: «Пристали на се (входження Закарпаття до складу ЧСР — М.В.) всі Радиproto, ібо тоді вже стало ясним, що соединені наших земель з западними русинами — невозможно. Географічні, економічні і культурні інтереси наші тягли нас до Чехословакії, де наділисъмся найти братської підпори для свободного розвитія наших народних сил. Дотеперішній наш поступ доказує, що мимо всіх перепон, вибір сей був для нас единственно добрим».¹⁰⁷ Августин Волошин на цій позиції залишався постійно. У розмові з Вікентієм Шандором, яка відбулася в Празі у 1939 р., він відзначив: «Ми мусіли шукати якусь реальну розв'язку, притому не хотіли бути довше зв'язані з Мадярчиною, а наше з'єднання з Україною не було можливості здійснити, головну роль тоді повсюди грава військова сила, якої у нас не було. Про чехів як народ ми дуже мало знали, але в той час це був єдиний правильний вихід із положення — зв'язати нашу долю із слов'янським народом».¹⁰⁸

Переважна більшість сучасних дослідників сходяться на тому, що входження Закарпаття до складу Чехословаччини було правильним кроком, адже ця держава справедливо вважалася однією з найдемократичніших у світі. Тут діяла багатопартійна система, розвивалася освіта і культура. Невипадково, що

А.Волошин вислав подяку уряду Чехословаччини вже тоді, коли ця держава припинила своє державне існування. «Міністр Капрас, — пригадував В.Шандор, — подякував за милу увагу згадав, що празький уряд дістав телеграму — подяку від о. дра Волошина. Він був зворушений телеграмою та мосю увагово і сказав: — Я ніколи не сподівався, що за стільки кривл, які ми вам заподіяли, ви поставите до нас так шляхетно. Ваш уряд телеграмою і ви особисто зробили нам у цих скрутних годинах велику радість. Від словаків ми нічого не дістали. Прийміть від мене і чеського народу прояв найкращих побажань для Карпатської України і всього українського народу». ¹⁰⁹

Про свою політичну діяльність А.Волошин дещо сказав слідчому МДБ СРСР майору Вайндорфу. «Початок політичної діяльності, — розповідав А.Волошин, — відноситься до 1919 р., коли я став організатором Християнсько-народної партії в Підкарпатській Русі. Аналогічні за програмою християнсько-соціальні партії вже існували в той час у Чехословачькій республіці, зокрема, в Чехії і Моравії «Лідова партія» (Національна партія), в Словаччині — «Людова партія» (Національна партія). Поряд з Християнсько-народною партією існували й інші: аграрна, соціал-демократична, народно-соціалістична, партія торговців і промисловців, угорська народна партія та ряд інших. Восени 1938 р. на базі всіх партій виникло Українське Національне Об'єднання, тобто нова партія, яка проіснувала до 15 березня 1939 р.». ¹¹⁰

У 1918–1921 рр. А.Волошин взяв участь у об'єднанні Народних рад, про що вже йшлося, і був членом Директорії — тимчасового уряду Підкарпатської Русі на чолі з губернатором Григорієм Жатковичем (з 12 серпня 1919 р. до 17 березня 1921 р.), у 1925–1929 рр. був послом до Празького парламенту від Християнської Народної партії. ¹¹¹ Як посол до Празького парламенту, — відзначають О.Мишанич і П.Чучка, — А.Волошин відстоював інтереси Закарпаття, провів кілька помітних акцій. У 1926 р. він домігся введення в Закарпатті кооперативних законів, які захистили девальвовані після придбання краю до Чехословачької республіки вклади закарпатських

кооперативних спілок у будапештських банках. А.Волошин у парламенті розкрив наміри і зупинив агітацію деяких словацьких послів за перенесення столиці Підкарпатської Русі з Ужгорода до Мукачева, вигідну тим антизакарпатським силам, які хотіли приєднати Ужгород до Словаччини. Цю агітацію підтримали і закарпатські русофіли. У 1928 р. А.Волошин як посол домігся поширення на Закарпатті закону про контру — державну допомогу священикам». ¹¹²

У 1919–1938 рр. А.Волошин входив до складу Першої Центральної Руської Народної Ради Підкарпатської Русі. У 1936 р. її зусиллями підготовлено й випущено (українською і російською мовами) «Проект закону Центральної Руської народної ради про конституцію Автономної Підкарпатської Русі» (1937), якому так і судилося стати законом. Необхідно погодитись з сучасними дослідниками, що «авторитет А.Волошина у цій Руській Народній Раді був дуже високий, бо він об'єднував навколо себе силы різних орієнтацій, оскільки Рада не мала реальної влади і була дуже неоднорідною, вона не відігравала тієї політичної ролі в житті закарпатців, яка на неї спершу покладалась». ¹¹³

З іменем А.Волошина пов'язано прийняття УЦНР цілого ряду маніфестів. Слідчого МДБ СРСР Вайндорфа зацікавив один з таких маніфестів від 1 жовтня 1937 р. А.Волошин підтвердив, що він дійсно його підписував. На запитання, у чому був виданий цей маніфест, Волошин поінформував: «В 1937 р. міністерство освіти Чехословаччини своїм розпорядженням намагалося ввести на Підкарпатській Русі для викладання в деяких школах російську мову і книги на цій мові. Дізнавшись про це, ряд організацій почали вживати заходи, щоб не допустити викладання предметів російською мовою в школах Підкарпатської Русі. Такою мірою і був маніфест від 1 жовтня 1937 р., в якому було викладено вимогу про скликання 17 жовтня 1937 р. з'їзду в м.Ужгороді. Я підписав цей маніфест від імені Ради, головою якої був, і від імені Педагогічного товариства Підкарпатської Русі, головою якого також був я». ¹¹⁴ А.Волошин не міг не підписати цей маніфест, бо саме він був ініціатором його створення. А.Волошин чітко

заявив, що «всі спроби заведення у нас російської літературної мови скінчилися повною невдачею. Така доля чекас і сучасне московіфільство». ¹¹⁵ Звичайно, такі висловлювання Августин Волошину були не до вподоби слідчим МДБ СРСР.

Неабияку роль відігравав Августин Волошин і в економічному відродженні Закарпаття, для добробуту народу якого він працював усе життя. Він розумів, що самостійність кожного народу залежить від економічно-господарської самостійності. Сприяв створенню численних кооперативів, відокремлював існуючі від колишнього угорського кооперативного союзу, заснував «Крайовий Кооперативний Союз», був його головою. Велика заслуга А.Волошина полягає також і в тому, що він заснував Підкарпатський банк, першу всенародну кредитну установу, яку очолював, а також багато інших економічних установ і між ними асекураційне товариство «Бескид» в Ужгороді.¹¹⁶

Отже, Августин Волошин зарекомендував себе як визначний педагог, організатор шкільництва Підкарпатської Русі, просвітянського і кооперативного руху. Він ввійшов в історію краю як визначний видавець і журналіст. Августин Волошин був причетний до цілого ряду політичних подій в Закарпатті, особливо міжвоєнного періоду. Однак тріумф Волошина-політика припадає на 1938–1939 рр., коли він був призначений прем'єр-міністром Підкарпатської Русі, а 15 березня 1939 р. обраний президентом незалежної Карпатської України.

Незважаючи на демократизм, притаманний Чехословачькій політичній системі, празький уряд постійно зволікав з виконанням своїх обіцянок, взятих на себе на Паризькій мирній конференції 1919 р., мотивуючи тим, що закарпатці, мовляв, ще не «дозріли» до самостійного життя. Перший етап автономії був реалізований тільки 8 жовтня 1938 р. Це була перемога всіх політичних сил краю, зокрема і особисто Августина Волошина.

А.Волошин завжди стояв за єдність і цілісність Чехословаччини та збереження її демократичного республіканського ладу. Разом з тим, він неодноразово заявляв, що «в автономній Підкарпатській Русі наш народ має бути

паном своєї землі, а не рабом та погноюм чужих. Будемо требовати сповнення всього того, що нашому народові по мирному договору й по законам належиться».¹¹⁷ У статті «Хто винен?» А.Волошин знову нагадує празькому урядові: «...Народ наш мав нагоди в р.1918 і 1919 через Нар.р. висказати свою волю тут і в Америці. Тепер вже стоймо перед важнішим питанням здійснення нашої політичної свободи осягнутої плебісцитом в р.1918–19. А здійснення може статися лише одним способом: переданням ведення управи краю до рук синів нашого народу».¹¹⁸

11 жовтня 1938 р. було сформовано перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив А.Бродій – представник русофільського напряму в краї. Августин Волошин посів крісло державного секретаря. Однак, досить швидко з'ясувалося, що А.Бродій вже тривалий час проводив проугорську політику з метою відірвати Закарпаття від Чехословаччини і приєднати до святостефанської корони. В цей час А.Волошин продовжував виконувати обов'язки голови УЦНР, яка знаходилася в опозиції до прем'єра. «Будучи головою ради, – розповідав Волошин під час допиту 14 червня 1945 р., – я здійснював ідейне керівництво нею і слідкував за виконанням тих завдань, які на неї були покладені статутом. Рада мала президію і так званий головний відділ (управу). За давністю я не можу назвати всіх членів ради, президії і головного відділу. Пам'ятаю тільки, що моїми заступниками були Михайло Брашайко, а пізніше, з 1938 р., також Юлій Ревай. Генеральним секретарем ради був Микола Долинай.

21 жовтня 1938 р., коли я входив до уряду Бродія, Перша Українська Центральна Народна Рада, головою якої я був, видала маніфест, звернений до громадян Підкарпатської Русі, в якому були викладені вимоги до уряду... Цей маніфест вимагав від уряду Бродія виконання 20 пунктів. Я зараз не можу пригадати, хто саме був редактором маніфесту, але він був складений членами ради, а потім проект маніфесту в кінцевій редакції був запропонований мені як голові для розгляду. Я, як голова ради, одобрив його зміст, після чого він був відправлений в типографію Федора Ревая і опублікований. Яка

кількість екземплярів була віддрукована — я тепер не пам'ятаю, але маніфест був розісланий у всі міста і села Підкарпатської Русі. Хочу додати, що моє підпису і підпису Ю.Ревая в маніфесті нема і це цілком природно, так як в той час я рахувався членом уряду Бродія, а в маніфесті викладалися вимоги до цього уряду. Пам'ятаю узгодження тексту маніфеста до видання, цей же текст був узгоджений з Ю.Ревасм і одобренний ним». ¹¹⁹

17 жовтня 1938 р. Василь Гренджа-Донський записав у своєму щоденнику: «З радником Перевузником та д-ром В.Одинським уложили ми «Маніфест»; Федір Ревай приніс ручну розмножувальну машину і друкує при наймі двадцять тисяч примірників». ¹²⁰ Маніфест звинувачував А.Бродія в пругорській і антиукраїнській діяльності і, фактично, вимагав його відставки. 18 жовтня 1938 р. «Нова свобода» опублікувала «Отвертий лист» до Андрія Бродія, в якому повідомляла, що «у неділю по цілому Підкарпатті деякі одиниці від імені Автономного Земледільського Союзу розповсюдили листочки на зразок агентів Майдарщини, в яких населення закликається, щоб вибивало «українських бандитів»... Звертаємо Вашу увагу на цю провокацію й закликаємо Вас, щоб Ви про небезпеку акцію, яка пряме на розбиття нашого народу, негайно застосовили, та заявюю, що Ви з тою акцією... не маєте нічого спільнога та її осуджуєте, дали українському народові сatisfакцію. Інакше ми, українці, будемо приневолені в такий самий спосіб відповісти на цю провокацію». ¹²¹

26 жовтня 1938 р. Андрія Бродія зарештували чехословацька служба безпеки. Новим прем'єр-міністром Прага призначила А.Волошина — лідера українського напряму в краї. Він в присутності міністра Е.Бачинського, чеського генерала О.Сватека і віце-губернатора краю О.Бескида склав присягу на вірність Чехословацькій республіці. У виголошенні 26 жовтня 1938 р. промові А.Волошин заявив, що забезпечить «народам Підкарпатської Русі їх культурні, національні та господарські здобутки... без різниці національної та релігійної». ¹²² Т.Беднаржова в своїй монографії опублікувала текст протоколу, відшуканого в Архіві канцелярії Президента ЧСР, складеного 12

грудня 1938 р. В ньому зафіксовано: «Монсеньйор Августин Волошин, прем'єр-міністр уряду Підкарпатської Русі, склав сьогодні до рук президента республіки присягу на конституції разом з законом від 26 лютого 1920 №121 Збірки законів та розпоряджень українською мовою такими словами: «Обіцяю на свою честь і свое сумління, що буду совісно та несторонньо виконувати свої обов'язки і буду додержувати конституційні та інші закони. Закінчено і підписано. Августин Волошин». ¹²³

Як сприйняли закарпатські українці вістку про призначення А.Волошина прем'єр-міністром уряду Підкарпатської Русі? Василь Гренджа-Донський пригадував: «Десь біля чотирнадцятої години входить Федір Ревай і як гукне на цілу залу: — Директор Волошин іменованій прем'єром! Ми одразу подумали, що він жартує, але бачимо, що підходить до телефону, кличе директора о.Волошина і гратує йому. Ми з утіхою, з невимовною радістю підходимо до нього і майже виривасмо трубку з рук, щоб довідатися більше. — Якраз прилетів до мене кур'єр з Праги і приніс цю вістку, — сказав Федір Ревай. — Прем'єр-міністром іменовано директора Августина Волошина. З цією вісткою зараз вдерлися ми до великої залі, де відбувалася проба і Федір Ревай гукнув грімко: — Маємо свій уряд! Головою уряду директор Волошин!

Члени хору раптом перестали співати і як тільки почули цю потішну вістку, обнімались, почали один одному гратулувати, цілавуватись. Радість, утіха невимовна. Зараз розбіглись по цілому місті, сповіщаючи про те всіх наших. Люди з великою радості на вулицях обнімались, підкидували шапки вгору і плакали з великої втіхи. Я ще в житті не бачив такого захоплення, такого ентузіазму. Вістка ця кулею рознеслась по цілому місті. По вулицях наці люди не стояли групками як іколи, щоб обговорювати, тільки підбігали один до одного, щоб сповістити про велику новину». ¹²⁴

27 жовтня 1938 р. Августин Волошин опублікував звернення, яке свідчило про чітку українську спрямованість його уряду: «Ми віримо, що великий 50 мільйоновий український народ підійде й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги накладали на нас пута,

знов садили нас в тюрми». ¹²⁵ Це звернення було розінено українцями як заклик до допомоги. Почалися масові демонстрації у Львові, Станіславові, Коломиї. Були зафіксовані перші нелегальні переходи кордону.

А.Волошин сформував новий уряд виключно з представників українського напряму. Виняток становив, хіба що, Е.Бачинський. Сам Волошин так пізніше говорив про склад очолюваного ним уряду 26 жовтня 1938 р.: «годішній президент і прем'єр-міністр Чехословаччини Сирови призначив мене міністром-президентом Підкарпатської Русі, а міністром Юліана Ревая». ¹²⁶ Закономірно, що це викликало велике незадоволення серед представників протилежного напряму як в краї, так і за його межами. Вважаємо, що А.Волошина важко в чомусь звинувачувати. По-перше, Прага переконалась в зраді керівників русофільства і більше не бажала ризикувати; по-друге, склад уряду був сформований у Празі. Остання постійно втручалася у внутрішні справи крайового уряду. Доказом цього є призначення в січні 1939 р. третім міністром Карпатської України чеського генерала Л.Прхали. Однак, про це мова йтиме пізжче.

Секретар АЗС в Пряшеві В.Данча у листі до А.Волошина висловив сумнів про можливість спільніх дій двох напрямів. Відповідь прем'єр-міністра була однозначною: «Ми хочемо в злагоді жити й з тими людьми – членами нашого народу, що голосять себе до руського табору, коли вони думають це широ, значить, коли вони почивають себе ширими слов'янами. Але з людьми, щоб під покришкою рускості хотят приспочити нас до Мадярщини й агітувати за тим приключенням явно, або через так зв. плебісцит, не хочемо мати нічого спільногого». ¹²⁷ Волошин закликав до співробітництва представників русофільства, але його заклик залишився без уваги.

Українська еміграція в США і Канаді теж не однозначно віднеслася до призначення А.Волошина прем'єр-міністром та тієї політики, яку проводив його кабінет. М.Болдижар і В.Лемак пишуть, що «інформаційні агентства європейських і американських країн (невже всі? – М.В.) з тривогою розповідали про розвиток політичної ситуації у Підкарпатській Русі». ¹²⁸

Названі історики наводять цитату з нью-йоркської газети «Українські Щоденні Вісті»: «Уряд складається з Волошина (народно-християнська партія, яка набрала на останніх виборах 9 327 голосів з 309909 відданих) і Ревая (соціал-демократична партія, яка набрала 29717 голосів)... Ясно, що ця влада немає ніякої опори в масах, не користується ні авторитетом, ані популярністю». ¹²⁹ Цією констатацією вони і обмежуються, так, якби інших оцінок діяльності уряду А.Волошина не існувало. Взагалі, необхідно відзначити, що для переважної більшості спільніх робіт М.Болдижара і В.Лемака характерним є скрупульозний відбір потрібних для них цитат, збирання по-крупніці окремих фактів, з яких потім створюється певна концепція. Виникає враження, що кінцева мета для них відома заздалегідь, ще до опрацювання архівних джерел. На жаль, вся діяльність уряду А.Волошина зводиться до порушення демократії, фальсифікації виборів, постійних репресій проти інакомислячих тощо. Перелік «злочинів» уряду Карпатської України можна продовжувати без кінця.

А чому б М.Болдижару і В.Лемаку не використати і таку оцінку Августину Волошину, яку, до речі, теж зробили зарубіжні журналісти: «Людина на своєму місці. Мало маємо людей такої ваги, як о. др. А.Волошин. Український народ Підкарпаття виявив для нього таку любов і таке признання, що назвав його «батьком народу». Цієї назви не устійлив ніякий закон – вона створена народом». ¹³⁰ Редактор голландського часопису «Фолкен staat» Германс заявив, що відвідини ним Закарпаття переконали його в тому, що на цілій території Карпатської України панує взірцевий спокій і порядок, та що населення з найбільшим ентузіазмом працює для розбудови краю». ¹³¹

Відчутного удару по Чехословаччині та Карпатській Україні завдав Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., внаслідок якого від краю до Угорщини відійшли Ужгород, Мукачево і Берегово з прилеглими до них округами. Віденський арбітраж торкнувся п'яти округів – ужгородського, мукачівського, берегівського, севлюшевського та іршавського. До Угорщини відійшло 171.711 населення, з яких 33.324 були

українцями.¹³² Столицю Карпатської України довелося перенести до Хусту. Призначення А.Волошина прем'єр міністром переконало Угорщину, що від цього годі чекати жодних терitorіальних поступок, не говорячи вже про передачу всього Закарпаття. А.Волошин прибув 2 листопада 1938 р. до Відня, однак участі в роботі арбітражної комісії не приймав. Варто погодитись з В.Гренджою-Донським, що закарпатську делегацію «не на те закликали, щоб з ними радитися, але щоб їм доручити готовий присуд».¹³³

3 листопада А.Волошин звернувся до населення з «Маніфестом уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України»: «Відірвання споконвічних наших городів Ужгороду й Мукачева від Карпатської України – це зранення нашої Батьківщини. Але в цій важкій хвилині пам'ятаймо те, що коштом тієї нашої ради здобуто українську державну самостійність. Це важкий удар, що стрінув нас, не захищає нашої волі сповнити те велике завдання, яке оце поставила перед нами історія». Августин Волошин закликав своїх громадян: «Хай пропадуть всякі релігійні й класові спори, що їх досьогодні викликували між нами вороги нашого народу. Едність нашого народу, спокій і порядок стануть найлевнішою запорукою скорого розвитку народу. Історія признає правду тим, що вміють за неї постоїти, тому постіймо й ми за свою правду. Для всіх наших дальних дій, які ми підприєммо у виконанні наших обов'язків, очікуємо твердого морального опертя населення Карпатської України і всього українського народу. Боже, нам допоможи сповнити наш відповідальній труд!».¹³⁴

Уряду доводилося діяти в екстремальних умовах. Архівні джерела свідчать, що наприкінці 30-х років Карпатська Україна переживала глибоку економічну кризу. Її соціально-економічне становище особливо погіршилось після Віденського арбітражу. Промисловість Карпатської України була представлена такими галузями, як лісова і солеварна. Були створені певні умови для розвитку хімічної промисловості, які представляли всього п'ять фабрик. У значно гіршому стані перебували залізничний і автомобільний транспорт, комунікації, телефонний і телеграфний зв'язок. Уряд А.Волошина намагався провести

реорганізацію лісової промисловості, радикальні реформи в електроенергетиці. Немаловажне значення приділялось залученню іноземного капіталу. Сільське господарство зазнало значних втрат. Країна переживала гостру продовольчу кризу, яку уряд не міг вирішити власними силами. Протягом всього періоду існування Карпатської України велася активна робота по заключенню торговельних угод з Румунією, Німеччиною та Угорщиною. З ініціативи уряду А.Волошина було проведено кілька акцій допомоги населенню гірських районів краю.

Рівень життя переважної більшості населення країни був надзвичайно низьким. На протязі всього періоду існування молодої автономної держави існувало безробіття, а також підвищення цін, спекуляція продуктами продовольства. Примітивним був розвиток медицини. Спроба уряду поліпшити соціальне становище місцевого населення до суттєвих змін не привела. Однак, Карпатська Україна жила і боролася... Велика надія покладалася на матеріальну підтримку організацій української еміграції, яка постійно надходила з США, Канади, країн Європи і Далекого Сходу.¹³⁵

Не легшим було внутрішньополітичне становище Карпатської України. Архівні документи свідчать, що уряду Карпатської України доводилось діяти в умовах, коли не припинялися напади на її територію угорських і польських терористів, постійно велася антиукраїнська і античеська ворожа пропаганда, справжня листівкова і радіовійна. Політичну кризу в краї поглиблювали суперечності між чеським урядництвом і місцевим населенням, а також численні конфлікти в самому українському таборі. В 1938–1939 рр. зіткнулись між собою представники двох поколінь: молоді радикали-націоналісти, які вимагали від уряду рішучих дій і старші за віком помірковані політики, які при допомозі маневрувань намагалися зберегти автономний статус краю.¹³⁶ Яскравих представником останніх був і Августин Волошин.

Протягом всього міжвоєнного періоду на території краю діяла угорська іредента, антиукраїнська діяльність якої досягла своєї кульмінації в 1938–1939 рр. Закарпаття наповнили угорські агенти, які збиралі підписи за приєднання краю до

Угоршини, складали списки неблагонадійних, організовували саботажі, закликали до скинення законного уряду краю. Отже, ситуація була складною у всіх відношеннях.

І не дивлячись на це, Августин Волошин готував «Проект організації Українського Університету в Закарпатській Україні», «Закон про заснування Українського Державного Університету в Хусті», «Меморандум в справі утворення на Підкарпатській Русі університету, а в першу чергу перенесення Українського Вільного Університету з Праги до Ужгорода».¹³⁸ В «Проекті» вказувалось, що «Український Університет в Карпатській Україні складається з 4-х факультетів: 1) філософічного; 2) правничого; 3) господарчого; 4) медичного». Передбачалося створити кафедри загального мовознавства, класичної філології, слов'янської філології, української мови, української літератури, західно-європейської літератури, всесвітнього та слов'янського мистецтва, українського мистецтва, музикології, слов'янської археології, української археології та етнографії, історії Сходу, Греції й Риму, всесвітньої історії, історії слов'ян, історії України, історії церкви (всесвітньої і української), філософії, психології, соціології, педагогіки, педагогічної психології, школознавства, гігієни, загального законодавства.¹⁴¹ 24 лютого 1939 р. А.Волошин написав текст «Закону про заснування Українського Державного Університету в Хусті», проведення якого покладалося на Сойм Карпатської України. Однак, розгортання політичних подій в Карпатській Україні не в позитивну сторону, не дало можливості провести його в життя.

Уже з перших днів свого прем'єрства А.Волошин почав орієнтуватися на Німеччину – єдину велику країну, яка обіцяла йому своє заступництво. Волошин все робив для того, щоб німецьке населення не відчувало ніяких проблем. Він навіть видав розпорядження, згідно з яким «всім громадянам німецької національності без огляду на їх державну принадливість дозволено організуватися в «Німецькій партії» по засадам національно-соціалістичним й організувати всі у цій партії звичлі партійні органи, якож і носити відзнаки і прапори з гаком хрестом».¹⁴² Для того, щоб тримати під своїм контролем розвиток політичних подій в краї, до Хуста був

призначений консулом німецький дипломат Гамелькар Гофман. А.Волошин сподівався, що «його прихід до нас не є якась подорож з цікавости, але є студійною дорогою, яка буде мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальній політики Німеччини супроти нас... Перші наслідки цих відвідин вже бачимо».¹⁴³

Які ж «конкретні наслідки» мав на увазі А.Волошин? Закарпатцям було дозволено війдіжати на заробітки в Німеччину, що в деякій мірі зменшило бзробіття. Наївно вірячи гітлерівським обіцянкам про допомогу А.Волошин просив Г.Гофмана «передати... славному вождю німецького народу... нашу щиру подяку і сердечний привіт».¹⁴⁴ Із вищеведеного можна зробити висновок, що уряд, очолюваний А.Волошином, чітко притримувався пронімецької орієнтації, переслідуючи при цьому одну мету: зберегти територіальну цілісність краю. Що стосується орієнтації на Німеччину, то Августин Волошин під час слідства це пояснював так: «...становице Німеччини в той час як арбітражної держави змусило уряд Підкарпатської Русі просити Німеччину захистити її кордони від угорської окупації».¹⁴⁵ Певну роль у зближенні уряду Волошина з Німеччиною також відіграли керівні чини ОУН. Ця організація бачила в Німеччині рятівника Галичини від польського панування.

В січні 1939 р. працька влада запропонувала новий склад уряду Карпатської України. Замість Ю.Ревая до нього було введено С.Ключурака, а третім міністром чеського генерала Л.Прхалу.¹⁴⁶ 20 січня 1939 р. А.Волошин з приводу цього писав Л.Прхалі: «Я повідомив Вас, що Ваше іменування міністром Карпатської України (Підкарпатської Русі) було переведено проти мого протесту та що Ваше іменування є нарушенням конституції Карпатської України (Підкарпатської Русі) тому, що сталося без згоди карпато-української влади і без співідпису декрету з боку прем'єра Карпатської України (Підкарпатської Русі). Незаконність Вашого іменування полягає також в тому, що членом краєвої влади були Ви іменовані помимо того, що не маєте красової принадлежності».¹⁴⁷ 23 січня 1939 р. А.Волошин інформував президента ЧСР, що

«іменування генерала армії Прхали третім міністром Карпатської України вельми сквилювало політичне життя. Я це передбачав, тому що знов підгрунтя цієї акції, з якою пов'язані далекосяжні плани неприятелів нашого народу і всієї республіки». ¹⁴⁸ «При тому, — продовжував А.Волошин, — іменування центральним урядом генерала Прхали міністром є формально хибне, тому що порушує нашу конституцію». ¹⁴⁹ Справа завершилася тим, що Л.Прхала залишився в уряді, але виконував обов'язки міністра транспорту.

Іменування Прхали міністром Карпатської України співпало з підготовкою уряду А.Волошина до виборів. 20 січня 1939 р. А.Волошин дав дозвіл створити політичну партію під назвою Українське Національне Об'єднання (УНО). Всі інші партії, які діяли на території краю до цього часу, за рішенням Праги, були заборонені. 24 січня 1939 р. був іменований центральний провід УНО, який очолив Ф.Ревай. 27 січня було сформовано список послів до Сойму Карпатської України. Список відкривав прем'єр-міністр Августин Волошин. Вибори до Сойму були призначенні на 12 лютого 1939 р. Ще 8 лютого А.Волошин звернувся до всіх громадян Карпатської України: «Тепер, коли мільйони й мільйони наших братів та інших народів примушенні жити під чужим пануванням, Боже про-видіння позволило нам, щоб ми, найменша частинка великого українського народу, на своїй прадідній землі самі собою управляли». ¹⁵⁰ Августин Волошин, будучи політиком-реалістом, чітко притримувався ідеї співжиття закарпатських українців з чехами і словаками в одній державі. «Ми є федерацівною частиною Чехословачкої республіки, — говорив він, — і тим самим інтереси нашої держави є тісно зв'язані з інтересами нашої сфедеризованої цілості. Найбільшим бажанням нашої Карпатської України з черги є, щоби така сама згода, взаємне зрозуміння та співпраця, до якої ми сьогодні в нашому краю між собою добилися, запанувала також між всіма сферами державами республіки. Тільки тоді ми в такій атмосфері зрозуміння та взаємної допомоги будемо спільні, буде розвиватися і рости наша Карпатська Україна, а бажаємо, щоб розвивалися також і останні краї Чехо-Словачкої республіки».

Божа поміч та спільна любов всіх громадян допоможе нам і нашій республіці вийти напевно на твердий шлях щасливої будуччини». ¹⁵¹

Українці всього світу стежили за виборами до Сойму, чекаючи позитивних результатів. Канадські українці в телеграмі на ім'я А.Волошина писали: «Просимо уряд Карпатської України передати нашим братам привіт. У неділю 12 ц.м. очі 500 тисяч українців Канади звернені на Вас, брати і сестри з Карпатської України». ¹⁵² Очевидець писав, що «результат недільних виборів... був так надзвичайно успішний і для українського народу та українців взагалі корисний, що заскочив свою несподіванкою не тільки ворогів, але і приятелів Карпатської України». ¹⁵³ Із 92,5% населення, що взяли участь у виборах, 92,4% проголосували за УНО.

Августин Волошин, як годиться, першим подякував українському народу Закарпаття у зверненні «Солодкий мій народе!»: «Твоя щира поведінка при виборах до першого Твоєго сойму доказує Твою політичну зрілість, доказує, що Ти зумів у собі витворити не лише велику національну свідомість, але й солідарність широї любови один до одного, брат до брата, порозумів наші спільні інтереси...»

Особливо тішить мене те, що наша дорога була правильна і ми тою дорогою ідемо далі, щоб вибудувати культурну, господарську і політичну самостійність для блага нашого народу, у згоді з нашими слов'янськими братами чехами і словаками у спільній федерації». ¹⁵⁴ У зверненні «Громадяні Карпатської України», опублікованій 2 березня 1939 р. в газеті «Нова свобода», Августин Волошин закликав: «Довіряйте своїй владі та її представникам в державних та самоуправних урядах. Поможіть їм, щоби могли працювати добре та для Вас». ¹⁵⁵

Августин Волошин планував відкриття Сойму провести в м.Рахові 2 березня 1939 р., однак президент ЧСР Е.Гаха сесії на той день не скликав. Він дозволив, врешті-решт, скликати Сойм 15 березня. Того дня перший в історії краю український парламент розпочав свою роботу. Ще напередодні його відкриття, 14 березня, А.Волошин проголосив самостійність

Карпатської України, сповістивши про своє рішення Міністерство закордонних справ Німеччини.

Шістьом засіданням Сойму, які проходили протягом трьох годин одного дня, випала доля бути історичними, бо на них були прийняті історичної важливості документи – про незалежність, державний устрій, назив, мову, герб, прапор і гімн Карпатської України. Таємним голосуванням був вибраний президент. Ним став Августин Волошин, за якого проголосували всі послі. Августин Штефан пригадував: «...присутніх було 22, більше як кворум 2/3 вибраних послів до вибору президента. При виборах президента постало таке запитання: прем'єр Волошин до д-ра Юлія Брацайка і до мене (А.Ш.): «Я не можу голосувати за себе». Ми обидва сказали: «Пане прем'єре, щоб кворум осягнути, ви мусите голосувати за себе», – «Як мушу, то буду». І так Президента Карпатської України обрано 22 голосами, кворум був 21 і 1/3». ¹⁵⁶

Сойм проходив у той час, коли угорська армія вже вторглась на територію Карпатської України. Молода незалежна держава так і не розпочавши свою діяльність, припинила своє існування. Однак, незважаючи на короткосінність свого існування, саме виникнення Карпатської України як держави ще раз продемонструвало перед усім світом, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом з своїми братами з Великої України. Це підтверджується «Проголошенням Всеукраїнської Народної Ради до всього українського народу», прийнятим 10 лютого 1939 р.: «Народе Український... крішко віримо, що у новім великім бою нація Українська геройчно переможе і стане твердою стопою на тисячолітніх горах Золотоверхого, сонцем свободи осянного, святого Києва». ¹⁵⁷ Червоною ниткою ідея соборності всіх українських земель проходить у меморандумі уряду Карпатської України від 24 жовтня 1938 р. «Карпатська Україна, – говориться в ньому, – складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно всього українства». ¹⁵⁸

...Останні захисники Карпатської України 17 березня 1939 р. припинили опір. У краї встановився жорстокий окупаційний режим.

16 березня 1939 р. В.Гренджа-Донський записав у своєму щоденнику: «...української влади вже нема в Хусті, прем'єр Волошин виїхав кудись вночі». ¹⁵⁹ Галицький журнал «Жіноча воля» повідомляв, що весь уряд Карпатської України «до останньої хвилини... був в обстрілюваному Хусті». ¹⁶⁰ Завдяки « Особовій справі А.Волошина» маемо можливість з'ясувати чіткий маршрут президента за кордон. «У зв'язку з окупацією угорськими військами Закарпатської України, – розповідав Волошин під час допиту в Лефортові 24 травня 1945 р., – я втік (стенографіст МДБ СРСР підбирав вирази сам – М.В.) в м.Прагу за маршрутом: із Хуста в Клуж (Румунія) – Темешуара (Румунія). Потім поїхав в Югославію – в Белград, де пробув 4 дні. Із Белграда поїхав в м.Загреб, де пробув 7 днів. З м.Загреб перейхав до курортного містечка в Югославії Цирквениця, де пробув 11 днів. Опісля знову повернувся в м.Загреб і звідти через м.Віденсь переїхав в м.Берлін, де пробув півтори місяці. З Берліну поїхав до Праги в травні 1939 р.». ¹⁶¹

23 березня 1939 р. префект Мараморошчини повідомляв коменданта жандармерії в Клужі Геріта, що «16 березня 1939 р. приїхав в Румунію колишній прем'єр-міністр уряду Карпатської України д-р Волошин з іншими міністрами. Вони залишили в префектурі Сигету дві малі машини «Аеро», просячи нас їх залишити в себе. Одна з машин в добром стані і може бути використана жандармерією. Враховуючи, що А.Волошин покидає наше місто, маемо честь і просимо Вашого дозволу, щоб вирішити що робити з цими машинами: залишити собі, чи передати їх військовим». ¹⁶² Того ж дня префект повідомляв митну службу в Сигеті, що в місцевій префектурі «знаходиться машина НР 15581, залишена урядом Волошина. Машина належить приватною власністю політичної організації (УНО – М.В.), очолюваної М.Туликом (УНО очолював Ф.Ревай – М.В.). Однак, вони є втікачами з Карпатської України, тому на нашій території втратили права на машину. Ми будемо нею

користуватися до тих пір, поки ця проблема не буде вирішена».¹⁶³ Останній документ, який пощастило віднайти в Державному архіві Бая-Маре, стосується повідомлення мігніці Сигета до префекта за 23 березня 1939 р., в якому ставилося єдине питання: «Що Ви зробили з машиною М.Тулика?».¹⁶⁴ Відомо, що А.Волошин і окремі члени його краївого уряду успішно перетнули кордон Румунії і їх широко прийняла Югославія. Журнал «Жіноча воля» повідомлив, що «о. д-р. А.Волошин святкував Великдень в Югославії».¹⁶⁵

30 березня 1939 р. Августин Волошин опублікував у «Вістнику українського товариства «Просвіта» в Загребі» своє «Великоднє звернення до українців Югославії». «Божому Проридінню, — писав А.Волошин, — подобалося знову досвідчити нас. Ми знову втратили свободу, що нею втішалася вітка українського народу в Карпатах. Ми її втратили, але тільки під напором численнішого й сильнішого ворога. В окупаційне ярмо не пішли ми добровільно. Ми улягли в нерівній боротьбі, а українські Герої сучасності дали нам новий приклад, як маємо стреміти до нашого національного ідеалу.

Бо свобода родиться й закріплюється лише у крові й терпні.

Голгофа українського народу є ще не скінчена... Прийде й час, твердо вірмо, національного воскресення Української Нації.

До твоєї світлої хвилини приготовляємося, плекаючи в собі громадянські чесноти дисципліни, організованості, єдності. Творім національний моноліт, щоб у рішаючий мент одним серцем і одною душою посягнули ми по наше право, а осягнувши його, були в силі й боронити його».¹⁶⁶

Подякувавши українцям Югославії за підтримку національно-визвольних змагань закарпатських українців, Августин Волошин завершив своє звернення пророчими словами: «Високо тримаймо національний прапор, а воскресне Україна!».¹⁶⁷ Газета «Нова зоря», що видавалася в Галичині, писала про перебування А.Волошина в Берліні.¹⁶⁸

Августин Волошин сподівався на те, що Угорщина здійснила інтервенцію без відома Гітлера, який обіцяв свою підтримку, і намагався зв'язатися з ним. Разом з Ю.Ревасем,

С.Ключураком і А.Штефаном А.Волошин підготував меморандум, в якому писав: «Як відомо, у березні 1939 року територія Карпатської України була окупована угорськими військами. Окупація проводилася насильно, супроти волі всього населення Карпатської України.

Кривава окупація, безжалісні переслідування українського народу, безтактна поведінка представників угорської влади по відношенню до корінного населення, відсутність в угорських урядовців усякого соціального чуття, а також економічна відсталість Угорщини стали результатом того, що з часу свавільного захоплення Карпатська Україна перетворилась в вогнище напруги... Угорські власті показали себе неpriявлivim фактом, коли під час окупації Карпатської України були розстріляні або нечувано жорстоким чином замучені тисячі українців, у тому числі культурні організації та товариства, серед них більше 300 читальних залів культурного товариства «Просвіта», заборонили будь-яке видання української літератури і преси, закрили всі українські народні, спеціальні та середні школи, відмінили церковні відправи на українській мові, а тепер, навіть, не дозволяють говорити на рідній українській мові та співати українські народні пісні.

Натомість у краї вони розпочали нечуваний терор, тисячі інтелігентів позбавили засобів існування, до коронованих земель вивозять цінні речі, а тепер грабують і ліси, що складають найцінніше багатство природи Карпатської України. В економічному і соціальному відношенні угорські власті знизили життєвий рівень у Карпатській Україні до довоєнного показника. Угорський королівський уряд розглядає Карпатську Україну з перспективи 1914 року. Ось чому в країні не видно ніяких ознак на покращення умов життя. Підсумком цих обставин є те, що Угорщина не в силі завоювати симпатії населення країни. Наслідки, які випливають звідси, очевидні.

...Винятково можливим вирішенням ситуації, яка склалася, є відокремлення Карпатської України від Угорщини...».¹⁶⁹

Невдовзі А.Волошин зрозумів, що Гітлер дозволив Угорщині окупувати Карпатську Україну. І тому коли він давав інтерв'ю кореспонденту Рейтера, то прямо заявив: «Німці

ганебно нас обманули...».¹⁷⁰ На цьому політична кар'єра Волошина закінчилася. Він також перестав займатися активною політикою, віддавши себе повністю викладацькій роботі. «По приїзді в м. Прагу, — говорив він на слідстві, — коли остання ідея була окупована німцями, я поступив на службу в Український вільний університет на посаду завідувача кафедрою педагогіки».¹⁷¹ Під час допиту 22 травня 1945 р. Волошин заявив, що «протягом всього періоду, починаючи з 1939 по 1945 рік, займався професорською діяльністю в галузі педагогіки і не займався політикою».¹⁷²

Празький період життя і діяльності А. Волошина найбільш грунтовно висвітлила Т. Беднаржова. Ще 15 жовтня 1938 р. професор УВУ В. Щербаківський повідомляв ректора цього навчального закладу, що «комісія професорів факультету права і суспільних наук Українського вільного університету в Празі в засіданні своєму дня 14 жовтня ц.р. одноголосно ухвалила монсеньйорові о. Августину Волошинові титул доктора прав УВУ в Празі».¹⁷³ Ще раніше, з нагоди призначення А. Волошина державним секретарем в уряді А. Бродія у жовтні 1938 р., ректорат УВУ привітав його з високою урядовою посадою і побажав успіхів у його майбутній праці.¹⁷⁴

Архівні документи Центрального Державного архіву Вищих органів влади та Управління України, відшукані й опубліковані Т. Беднаржовою, дають можливість простежити основні віхи викладацької і наукової діяльності А. Волошина в УВУ. У списку професорів Українського вільного університету, що мають викладати в зимовому півріці 1940/41 шкільному році на філософському факультеті значиться «Волошин Августин, доктор прав, звичайній професор педагогіки, член Слов'янського інституту в Празі, продекан філософічного факультету».¹⁷⁵ На нараді професорів філософського факультету в УВУ, яка відбулася 24 червня 1939 р., деканат привітав професора А. Волошина та висловив переконання, що «його співпраця спричиниться до розвитку університету».¹⁷⁶ В 1944–1945 навчальному році А. Волошин повинен був прочитати курси лекцій з «Теорії навчання», «Педагогічної телеології»,

«Уривки з педагогічної літератури», «Нової доби української освіти», «Методології морального виховання».¹⁷⁷

Викладаючи в УВУ, А. Волошин плідно займався літературною діяльністю. Із «Списку праць професорського персоналу УВУ, готових до друку, або які будуть готові до 1.VI 1945 р.», видно, що А. Волошин підготував до друку історичну драму «Фабіола», книги «Теорія виховання», «Педагогічна телеологія» і продовжував працювати над «Методологією морального виховання», «Педагогічною Хрестоматією», «Педагогічною психологією». Обсяг цих книг мав складати понад 80 друкованих аркушів.¹⁷⁸ А. Штефан писав, що в Празі А. Волошин написав також історичну п'есу «Князь Лаборець» і драму «Син Срібної Землі Юрій Довжа», але гітлерівська цензура не дозволила на їхню публікацію.¹⁷⁹ Така ж доля спіткала інші твори А. Волошина, зокрема, оповідання з верховинського життя «У плаю», переклади творів св. Августина «Божий Город» та «Ісповідання». Августин Волошин багато працював над перевиданням своїх головних праць з педагогіки, адже необхідно було їх довести до рівня вищої академічної освіти. Рукописи «Педагогічної дидактики», «Педагогічної методики» то двотомної «Педагогічної Хрестоматії» були передані видавництву «Пробоем», яке очолював Степан Росоха, однак його власник був заарештований, а видавництво закрите. Яка подальша доля рукописів А. Волошина — невідомо.

Перебуваючи на еміграції, А. Волошин приділяв багато уваги заочному вчителюванню українських дітей в школах, гімназіях. А. Штефан пригадував: «В липні 1940 р. президент Волошин написав мені, щоб я переселився до Праги й перебрав і рятував Модржанську українську гімназію, бо чехи хочуть її зліквідувати... По двох тижнях мене найменовано директором Модржанської української гімназії».¹⁸⁰ Врятувавши цей навчальний заклад від закриття, А. Волошин на цьому не зупинився, а часто його відвідував: «Тішився, що біля 90 карпато-українських хлопців і бівчат біля 120 з інших українських земель мали там регулярну середньошкільну науку, та були поміщені в гуртожитках».¹⁸¹ Августина Волошина часто можна було зустріти і в інших

місцях, де проживали українські діти. Так, в 1940 р. він відвідав інтернат для дітей емігрантів в Мозтанах. Піклувався він і про долю студентів Торговельної академії, яка опинилася в Словаччині. Уряд цієї країни не дуже радо віднісся до появи українських академістів в Братиславі. Михайло Ледіда, що тепер проживає в Карлових Варах, пригадував: «Викладацький склад академії розпочав переговори з представниками словацьких владей про необхідність для її студентів завершення навчального процесу. Тільки після тривалих клопотань... Ім було дозволено». ¹⁸² І в цьому велика заслуга А.Волошина і А.Штефана.

В Українському вільному університеті Августин Волошин пройшов непростий шлях від рядового професора до ректора. За рішенням Сенату УВУ, прийнятому на своєму засіданні 16 квітня 1945 р., обов'язки ректора УВУ були покладені на А.Волошина.¹⁸³

Хоча в Празі Августин Волошин себе віддав педагогічній і науковій роботі, однак повністю політику не полишив. Хоча, активною її назвати важко. На допиті 22 травня 1945 р. А.Волошин заявив, що на еміграції не займався політичною діяльністю. Однак, на іншому допиті, 5 червня, він заявив протилежне: «Ні, це не відповідає дійсності, так як і інші члени уряду займались політичною діяльністю... ми направили меморандум міністру закордонних справ Ріббентропу».¹⁸⁴

Питання: Коли, якого змісту і в зв'язку з чим направили фашистській Німеччині меморандум від імені уряду «Самостійної Карпатської України»?

Відповідь: Наприкінці вересня 1939 р., я, Ревай, Долинай, Перевузник, Ключурак і Штефан направили підписаний меморандум на німецькій мові міністру закордонних справ Німеччини Ріббентропу. В силу того, що я, Ревай Юліан, Ключурак, Перевузник, Долинай і Штефан, тобто президент і члени уряду були настроєні антирадянськи (явне формулювання слідчого – М.В.), ми в цьому меморандумі організовано виступили проти Радянського Союзу, вимагаючи від фашистської Німеччини не допустити дальнішої експансії з боку СРСР, так як на той час радянські війська вступили в Західну

Україну і підходили до кордонів Карпатської України. Ми в силу своїх антирадянських переконань вважали себе противниками Радянського Союзу і не хотіли, щоб вони вступили на територію Карпатської України, а згідно обстановки, яка склалася, це було цілком можливо.

Запитання: При яких обставинах виникло питання про направлення меморандуму антирадянського змісту?

Відповідь: У вересні 1939 р. в Прагу із Словаччини до мене приїхав прем'єр-міністр Юліан Ревай і повідомив, що він вів переговори із Словацьким урядом на предмет приєднання самостійної Карпатської України до Словаччини, проти чого не було заперечень. Я сказав Юліану Ревая, що для обговорення цього питання необхідно зібрати всіх членів моого уряду. Через кілька днів у мене на квартирі зібралися члени уряду, де Ю.Ревай зачитав проект меморандуму на українській мові. У цьому проекті меморандума говорилося про те, що президент, тобто я і уряд самостійної Карпатської України просимо Німеччину як арбітражну державу дозволити останній приєднатися до Словаччини. В результаті обговорення проекту було вирішено створити редакційну комісію в складі Штефана, Перевузника, Ю.Ревая і Ключурака. Ця комісія підготувала меморандум, до якого включила і текст антирадянського змісту. Меморандум в кінцевій редакції був перекладений з української на німецьку мову, підписаний від імені уряду самостійної Карпатської України мною, Ю.Реваем, Перевузником, Ключураком, Штефаном і Долинаєм. Потім меморандум був відповідно оформленний і відправлений поштою в Німеччину...

Запитання: Які події відбувалися в міжнародному житті у вересні 1939 р.?

Відповідь: У вересні 1939 р. Радянський Союз визволив і захистив українців Західної України.

Запитання: Значить, антирадянського змісту меморандум був направленний Німеччині саме в зв'язку з вказаними подіями?

Відповідь: Так, це так.

Запитання: Який уряд був на той час в Словаччині?

Відповідь: Тоді президентом Словаччини був Тісо, а прем'єр-міністром доктор Тука, причому цей уряд був

германофільським і Словаччина природно знаходилася під протекторатом фашистської Німеччини.

Запитання: Значить, висуваючи в меморандумі вимогу про приєднання Карпатської України до Словаччини, члени вашого уряду добивалися того, щоб бути під протекторатом фашистської Німеччини, а відповідно і самі були германофілами?

Відповідь: Виходить, що так, але ми мали надію, що об'єднаємося з Словаччиною.

По завершенні цього допиту Августин Волошин залишив автограф у своїй «справі»: «Записано з моїх слів вірно, мною прочитано, в чому і підписуюсь». ¹⁸⁵

Немаловажний інтерес становлять відповіді А.Волошина на запитання слідчого майора Вайндорфа з приводу стосунків його уряду з представниками гетьмана Павла Скоропадського та лідера українських націоналістів Андрія Мельника. До речі, це питання найслабше висвітлені в історичній літературі. «Справа Волошина», сподіваємося, допоможе краще зрозуміти, яким було ставлення до цих лідерів української еміграції Августина Волошина та членів його уряду.

Допит 3 червня 1945 р.

Запитання: При яких обставинах ви зустрілися, перебуваючи в Берліні, з гетьманом Скоропадським?

Відповідь: Коли я прибув в квітні 1939 р. в Берлін, багато емігрантів про це дізналися. Через декілька днів до мене в готель «Мольтке» прийшов секретар гетьмана Скоропадського на прізвище Мурашко, який передав, що Скоропадський бажає зі мною зустрітися. Я відповів згодою на це і незабаром його відвідав в одному готелі, назви якого не пам'ятаю. Будучи на прийомі у Скоропадського, я з ним мав розмову на політичні теми протягом одної години.

Скоропадський в присутності Мурашко питав мене, при яких обставинах відбулися події на Карпатській Україні, про що я йому розповів. Після цього Мурашко в присутності Скоропадського почав говорити мені, що події, які відбулися на Карпатській Україні, свідчать про необхідність притримання іншої позиції, а саме приєднати Карпатську Україну до всіх

решти українських земель для створення єдиної держави на чолі з Скоропадським. Наскільки мені було відомо, Скоропадський прагнув, і в цьому напрямі вів свою роботу, до того, щоб об'єднати всі українські землі, тобто Карпатську Україну і Радянську Україну шляхом відторгнення її збройним шляхом від СРСР і на чолі такої української держави повинен був стояти гетьман Скоропадський.

Я на таку пропозицію нічого не відповів, але Мурашко знову повторив, що якщо не йти таким шляхом, то Карпатська Україна одна завжди буде переживати такі події, які відбулися з нею в той момент. Потім Мурашко почав вихвалювати «Громаду» і я зрозумів, що він намагається запропонувати мені вступити в їх організацію «Громада».

Вислухавши все це, я відповів, що в подальшому буду вести роботу в напрямі того, щоб удалити угорців з території Карпатської України і залишити останню в рамках автономії. Далі я заявив, що ні з ким не думаю об'єднуватися і ні в які організації не вступаю.

Не пам'ятаю точно, про що ми ще говорили, але добре пам'ятаю, що через деякий час я пішов і більше з Скоропадським і Мурашко не зустрічався». ¹⁸⁶

Загальновідомо, що ОУН покладала великі надії на події, які розгорталися в жовтні 1938 р. – березні 1939 р. в Карпатській Україні. Для того, щоб краще розібратись в обстановці, до Праги здійснив поїздку А.Мельник. Львівський часопис «Діло» повідомляв, що він «мав очолити збройні сили Карпатської Україні». ¹⁸⁷ Які питання обговорював А.Мельник з представниками чехословацького уряду – невідомо. За словами генерала М.Капустянського, мова йшла про забезпечення Карпатської Січі зброяєю. ¹⁸⁸ Після відвідин Праги А.Мельник побував на Закарпатті. В листопаді 1938 р. А.Мельник, німецький консул Г.Гофман, С.Росоха та I.Роман приїхали до Перечина, де відбувалася таємна нарада. Їх приїзд був зафікований чехословацькою службою безпеки, однак, про що йшла мова у приміщенні перечинської школи – теж невідомо. Через деякий час у Хусті відбулися установчі збори Карпатської Січі. ¹⁸⁹

Петро Стерчо у своїй праці опублікував документ, який свідчить про те, що вже після окупації краю Угорщиною Августин Волошин із своїми однодумцями зустрівся з А.Мельником і навіть підписав договір про співпрацю. Ось текст договору: «Акт писаний у Венеції дня 21 липня 1939 р. в справі устійнення взаємовідносин і напрямних співпраці між Проводом Українських Націоналістів і Урядом Карпатської України в присяності Голови ПУН Полк. Андрія Мельника, Членів ПУН Омеляна Сеника Грибівського і Ярослава Барановського Лімницького, Президента Карпатської України, о. Др. Августина Волошина, Членів Уряду Карпатської України Премієра Юліана Ревая, міністра Августина Штефана, яким приято наступні рішення:

I

Виходячи зі засади соборності української нації обидві сторони твердо обстоюють становище невідривності Карпатської України від українських земель і заявляють, що принцип соборності українських земель не може бути нарушений.

II

Влада (Президент і Уряд) Карпатської України визнає із всіми з того випливаючими висновками Український Націоналістичний Рух за единого носія соборницько визвольної боротьби української нації і Провід Українських Націоналістів за керівника тієї боротьби.

III

Провід Українських Націоналістів визнає Уряд Карпатської України з президентом о. Др. Августином Волошином за законодатно умандатованого її представника серед українського і чужинного світу, як останній український легальний уряд, що правив частиною української землі – Карпатською Україною.

IV

Стверджується, що Український Націоналістичний Рух, а зокрема Уряд Карпатської України і Організація Українських Націоналістів спільно змагали всіма силами створити, збудувати й оборонити Карпатську Українську Державу.

V

Усі конкретні висновки і потреби, що випливають з тих повинних засад, устійнюються в окремому запечаткові.

Як проходили переговори і чи підписував Августин Волошин цей документ?

Допит 19 червня 1945 р.

Запитання: Розкажіть про суть зробленої вами усної заяви слідству?

Відповідь: На одному з минуліх допитів я говорив про мою зустріч з «вождем» українських націоналістів в Берліні Андрієм Мельником. В дійсності ж я мав зустріч і розмову з А.Мельником, але не в Берліні, а в Італії. Про обставини, при яких відбулася зустріч і розмова з А.Мельником в Італії, я їх хочу розказати слідству...

Запитання: При яких обставинах ви зустрілися і розмовляли з Андрієм Мельником?

Відповідь: Знаходячись в Празі до мене на квартиру в кінці серпня чи на початку вересня 1939 р. прийшли прем'єр-міністр Ю.Ревай і Комаринський – керівник пропаганди при мосму уряді і повідомили, що «вождь» українських націоналістів Андрій Мельник запрошує мене – президента Карпатської України, їх і члена моого уряду міністра освіти Августина Штефана в Венецію (Італія) для політичних переговорів з питанням дальнішої долі Карпатської України.

Яким чином і коли вони домовилися про зустріч і переговори з А.Мельником, я зараз не пам'ятаю. Я погодився вести переговори з А.Мельником і для цієї цілі поїхати до нього в Італію.

Запитання: Яким чином ви одержали документи на проїзд до Італії?

Відповідь: Цим питанням я особисто не займався, документами на проїзд в Італію мене і інших членів делегації – Ю.Ревая, А.Штефана – забезпечив Комаринський. Наскільки я пам'ятаю, Комаринський від німецьких владетей в Празі одержав на всіх нас перепустки, так звані «durchlaßsechein» на право проїзду кордону і перебування в Італії.

Запитання: Перед від'ездом із Праги ви, Ю.Ревай, А.Штефан і Комаринський обговорили спільно план ваших розмов під час переговорів з А.Мельником?

Відповідь: Ні, я цього не пам'ятаю.

Запитання: Коли прибули для переговорів з А.Мельником в Італію?

Відповідь: В Венецію через Віденсь ми прибули наступного дня.

Запитання: Де саме відбулися переговори з А.Мельником?

Відповідь: Переговори відбулися в готелі на острові Лідо (Венеція), де вже нас чекав А.Мельник, його секретар і професор римського університету.

Запитання: Назвіть, хто саме був присутній на ваших переговорах?

Відповідь: При переговорах були присутні: Мельник Андрій, його секретар Барановський і професор римського університету Онацький (або Онацький) – ідеолог українських націоналістів, який одночасно очолював українські націоналістичні організації в Італії, я – президент Карпатської України, прем'єр-міністр моого уряду Юлій Ревай, міністр освіти Августин Штефан і Комаринський – керівник пропаганди при моєму уряді.

Запитання: Як проходили переговори і які були прийняті рішення?

Відповідь: Після обміну привітаннями проходили політичні переговори, повного змісту яких не пам'ятаю. Добре пам'ятаю тільки те, що Мельник запропонував мені і решті членам делегації погодитися на приєднання території Карпатської України до решти українських земель, тобто до Галичини і Радянської України для утворення «Самостійної України».

Далі Мельник заявив, що ця ціль по створенню «Самостійної України» буде здійснена при допомозі українців, які населяють всі землі і вони ж допоможуть удалити угорців з території Карпатської України, яку останні окупували.

На пропозицію Мельника я згоди не дав і відповів, що моя ціль полягає в тому, щоб удалити угорців з території Карпатської України і зберегти її автономію.

Запитання: Яку участь взяли в переговорах Ю.Ревай, А.Штефан, Комаринський, Онацький і Барановський?

Відповідь: Ю.Ревай, А.Штефан, Комаринський, Онацький і Барановський також брали участь в цих переговорах, але із-за давності я не пам'ятаю змісту їх виступів.

Запитання: Яким шляхом повинні були відторгнуті Радянську Україну від Радянського Союзу, а також Галичину і залисти українців для здійснення цих насильницьких актів?

Відповідь: Якісь плани на переговорах обговорювались, але не в детальній формі, однак із-за давності я не можу їх зараз пригадати.

Запитання: Які були прийняті рішення в ході переговорів?

Відповідь: Кінцевих рішень прийнято не було.

Запитання: Який документ був вироблений і підписаний після переговорів?

Відповідь: Документ не вироблявся і я особисто нічого не підписував, а про решту учасників переговорів не знаю.

Запитання: На чому тоді закінчилися переговори?

Відповідь: Мельник, Онацький і Барановський запросили мене, Штефана, Ю.Ревая і Комаринського поїхати в Рим для продовження переговорів, але я від цього відмовився і поїхав з Комаринським в Прагу.

Мельник, Онацький, Барановський, Ю.Ревай, Штефан поїхали в Рим, де продовжили переговори. Запрошення Мельника я розірівав як прагнення з його боку зробити на мене вплив і погодитися на його пропозиції в Римі, де б йому допомагали в цьому націоналістичні кола.

Запитання: Про що домовились названі особи в Римі?

Відповідь: Не знаю.

Запитання: Вас Ю.Ревай, Штефан і інші особи інформували про результати переговорів в Римі?

Відповідь: Після повернення Ю.Ревая і Штефана з Риму я з ними в Празі зустрічався і розмовляв неодноразово, але я зараз не пам'ятаю чи інформували вони мене про результати переговорів з А.Мельником та його соратниками в Римі.¹⁹¹

Отже, із вищеперечислених матеріалів допитів видно, що протягом польського періоду Августин Волошин мав зустрічі з

політичними діячами української еміграції Павлом Скоропадським і Андрієм Мельником. Вони свідчать про бажання колишнього президента Карпатської України обговорювати проблеми майбутнього державного статусу краю. Однак, його позицію у цих питаннях можна вважати досить пасивною, яка зводилася до того, щоб «удалити угорів з Карпатської України».

...Закінчувався 1944 рік. Друга світова війна вступала в свою завершальну стадію. Четвертий український фронт ще перебував на Закарпатті, але своїм вістрям вже був спрямований на Європу. Попереду ще багато боїв, тисячі людей назавжди залишаться лежати в чужій землі, але, що війні скоро кінець – знали, мабуть, всі. Разом з фронтом, немов його супроводжуючи, однак, будучи його складовою частиною, просувався вперед і так званий 4-й департамент Смершу. Серед ряду завдань, які були поставлені перед смершівцями, було «виловлення і знешкодження українських буржуазних націоналістів».

Перше знайомство А.Волошина з працівниками Смершу відбулося 11 травня 1945 р. Однак тоді все обійшлося. У нього забрали ключі від ректорської канцелярії та архів (як нам тепер не вистачає матеріалів цього архіву!). Можливо, для того, щоб «заспокоїти» похилого віку людину, президентові видали «бумагу», згідно з якою він міг спокійно продовжувати займатися своєю роботою, не боячись арешту. Та все було далеко не так, як могло здатися на перший погляд. «Недрімлюче око» працівників Смершу уважно слідкувало за кожним його кроком, а біля будинку Подліпками, 12, де він мешкав, постійно чергували смершівці.

15 травня 1945 р. біля будинку №12 зупинилася машина чеської поліції. З неї вийшла людина у формі офіцера МДБ. Пройшла мить – і капітан Шибайлов (так звали чи псевдо було смершівця) вже відкривав двері будинку. Переконаний у тому, що виникло якесь непорозуміння, господар показав документ і сказав, що його вже переслухали і звільнили. Офіцер запевнив, що турбуватись не потрібно, залишилось уладнати деякі формальності, незабаром його привезуть додому. Коли машини,

в яку Шибайлов запропонував сісти Волошину, під'їхала до вулиці Делострелецької, колишній президент ймовірно зрозумів, що він вже додому не повернеться. В будинку під номером 11 тимчасово розміщувався слідчий відділ Смершу. Звичайно, вивіски, яка б про це говорила, на ньому не було.¹⁹²

В «Особовій справі Августина Волошина» знаходимо невелике повідомлення: «Задержан 15 мая 1945 года в Праге-16, ул.Подліпками, 12. При задержании изъята круглая печать с подписью «Президия правительства Подкарпатской Руси».¹⁹³ До цього додамо, що Волошин був заарештований незаконно, адже співробітники МДБ СРСР навіть не пред'явили йому ордер на арешт. Названий документ був представлений Волошину слідчим головного управління «Смерш» майором Вайндорфом (№749) тільки 5 червня 1945 р., тобто тоді, коли він був в'язнем Лефортівської тюрми.¹⁹⁴

У 1948 р. в Німеччині були опубліковані спогади Івана Мондича (Н.Синевирського) «Смерш. Год в стане врага». Автор в 1945 р. працював перекладачем у контррозвідці Смершу. Пропонуємо Вашій увазі деякі уривки з цієї унікальної книги: «Приїхало авто капітана Шибайлова

– Здоров, Микола! – Шибайлов усміхався. Його товсте і рожеве лице висловлювало вдоволення, що успішно виконав завдання.

– Пізнаєш?

Я подивився в сторону кругленього монсеньйора, що виступав з авто.

– Волошин!

– Так. Це він. Ваш бувший президент. Старик Волошин якось непритомно подивився в мою сторону. Мабуть, він навіть не бачив мене. Його очі блудили десь далеко, в невідомих краях.

– Куда смотришь поп? На небо? Поздно! Нужно было раньше богу молиться, а не политикой заниматься.

Волошин слухав Шибайлова байдуже.

– Ну, валай, валай вот с этим бойцом в подвал! Быстрее!

Волошин поспішив. Він якби все ще не вірив, що його арештовано... Я подивився в сторону, куди Волошин віддалявся. Вояк ударив прикладом його в спину...».¹⁴⁵

Через деякий час А.Волошина перевезли до Москви і помістили в одну з камер-одиноків Лефортівської тюрми. Якою ж була ця твердиня Міністерства державної безпеки? Споруджена ще при царизмі, ця тюрма була закрита в 1917 р. Однак, після двадцятирічного «відпочинку» Й.Сталін у 1937 р. помістив у ній вищий командний склад армії на чолі з маршалом М.Тухачевським, і відтоді вона існує до наших днів. Відомий радянський розвідник Леопольд Треппер, який у свій час мав можливість детально ознайомитися з цією тюрмою, у своїх споминах «Велика гра» писав: «Споруда нагадує мені старовинну фортецю Сен-Жак д'Арк на Середземноморському узбережжі Палестини... З середини тюрма нагадує цирк, три поверхи колових галерей, вздовж яких розміщувались камери. В середині – великий, пустинний плац, звідки можна наглядати за всіма поверхами».

Колишній військовий прокурор М.М.Ушов, який пройшов всі «кола пекла», так описав камеру, в якій він знаходився: «Камера, в яку я потрапив, являла собою довгу вузеньку кімнатку у вигляді кам'яного мішка. Віконечко прикрито незмінним зализним козирком. Світло з вулиці ледь-ледь пропівалось. Щодоби горіла вмонтована в стелю електрична лампочка. Біля стін наглухо прикріплений невеликий, продовгуватий зализний столик, а поряд з ним масивна табуретка. Зліва при вході в камеру прикріплений металічний унітаз, а поряд – водопровідний кран і маленька раковина. Стіни на півтора метра зафарбовані густо-зеленою фарбою. В дверях камери, як і в інших тюрях, невелике віконечко, у вигляді кватирки, так званий «собачник», через який ув'язненим подається їжа, вода і робляться зауваження... В камері холодно. Всього 6–7 градусів тепла. Довго сидіти на одному місці неможливо. Ми не тільки ходили, але буквально бігали по камері, намагаючись хоч трохи зігрітись...».

Слід зазначити, що про існування такої тюрми мало хто знов, хоча слухи про неї існували. Один з в'язнів пригадував: «В

три години ночі я був доставлений в Лефортівську тюрму. Про те, що існує така тюрма, я, старий москвич, не мав ніякого поняття...». Інший в'язень пише, що «Лефортівська тюрма відрізняється від інших тюрем особливою жорстокістю і страшним режимом. Слухи про неї доходили до тюрем інших міст. Деякі ув'язнені, які побували в Лефортівській тюрмі, від одного тільки згадування про неї починали трястися».

Перебування в тюрмі негативно впливало на нервову систему ув'язненого. Як пригадував Треппер, людина не мала ні хвилини спочинку. На протязі години по десять разів відкривалися двері камери і лунали попередження: ви забагато ходите, ви дуже довго сидите, ви недостатньо рухаєтесь тощо. Заснути було майже неможливо, бо щовечора біля десятої години починалось занадто бурхливе тюремне життя: безперестанне стукання дверима, кроки тих, кого вели на допит. Годували надзвичайно погано. Складалось враження, що все робилося для того, щоб повністю вивести з ладу здоров'я людини.

Під час арешту Волошину сповнилось 70 років. Можливо, в читачів промайне думка, що похилого віку людина знаходилась в кращих умовах, мала які-небудь привілеї. На жаль, мусимо Вас розчарувати, вік для ув'язненого не був спасінням. Вченому-мікробіологу Надсону, якого повели на допит, було 73 роки. І коли через дві доби (!) він повернувся, то товариші по камері його не відзначали: «Виглядав він дуже погано. Лице земляного кольору, очі запалені. Від втоми він ледве тримався на ногах... навіть не міг їсти».

У Волошина не посомнились відібрati при арешті навіть золоті речі, які по праву належали йому як каноніку. До речі, коли на прохання вчених Ужгородського державного університету з Москви вислали в їх тимчасове користування «Особову справу Августина Волошина», то з цих цінних речей нічого не збереглося. Безперечно, що вони поповнили колекцію когось із слідчих. І як не погодитися з М.М.Ушовим, який писав, що «співробітники НКВС були, як правило, владолюбними, безчесними, дуже обмеженими і охочими до

грошей і нагород, готовими в ім'я особистих інтересів здійснити будь-яку підлість, забувши про людську совість».¹⁹⁵

Перший допит Августина Волошина був проведений 22 травня, після чого послідували наступні – 24 травня, 5, 9, 12, 14, 19 і 20 червня 1945 р. На останньому допиті йому було зачитано постанову про оголошення звинувачення. Уважно її прочитавши, Августин Волошин майже з усім погодився: «В чому мене звинувачують статті звинувачення мені зрозумілі... Винним себе визнаю».¹⁹⁷ Можна собі уявити, до якого стану була доведена ця 70-літня людина, якщо вона визнавала себе винною навіть у тих «бідах», до яких не мала ніякого відношення. І дійсно, працівники МДБ могли примусити говорити навіть мертвого...

20 червня 1945 р. Августину Волошину було представлено обвинувачення, згідно з яким він «проводив ворожу діяльність проти Радянського Союзу». Наводимо його повністю:

Постановление
(О предъявлении обвинения)
г. Москва, 1945, июня 20 дня.

Москва, 1943, июня 20 дня.

Я, следователь следственного отдела Главного управления «Смерш» майор Вайндорф, рассмотрев следственный материал по делу и приняв во внимание, что Волошин Августин Иванович достаточно изобличается в том, что являясь членом т.н. правительства Карнатской Украины и «Украинского народного объединения» проводил враждебную деятельность против Советского Союза

Постановил:
28 и 129 УПК РСФСР, привлечь
Зановича в качестве обвиняемого
о чём объяснить обвиняемому под
заключением.

«Согласен» Начальник Отделения Следственного
отдела подполковник Кудлев

«Утверждено» Зам. начальника Следственного отдела
Главного управления «Смерш»
подполковник Флягин.

20 июня 1945.¹⁹⁸

Після останнього допиту, який вів слідчий Вайндорф, здоров'я Августина Волошина різко погіршилося і його перевели в Бутирську тюрму. Про перебування Волошина в Лефортові маємо свідчення В.І.Марчука із Житомирщини: «Сидів 8 місяців у Лефортівській тюрмі. Зразу після дня Перемоги до мене в камеру-одиночку помістили Августина Волошина — Президента Карпатської України. Це був невисокий, повний чоловік, років йому було за 70. Він мав хворий шлунок і не міг їсти. Свою їжу віддавав мені. Потім до нас пісадили ще якогось Барковського, це був стукач, але ми цього не знали. Він заводив провокаційні розмови і потім доносив слідчому. Пам'ятаю такий випадок. Я не знав жодної молитви і Волошин вчив мене «Отче наш». Коли наступного разу мене викликали на допит, слідчий сказав: «Ну, как, «Отче наш» виучил уже?». Тоді я не догадався, звідки слідчий знає про молитву. Хто такий Барковський, дізнався в Бутирській тюрмі від одного викладача військової академії, до якого теж пісаджували Барковського.

Кожного дня Волошин розповідав про життя Ісуса Христа, також про себе, як він їздив до Риму, до Праги. Я дізнався, що Волошин зустрічався з Ріббентропом, Степаном Бандерою і Мельником, казав, що його звинувачують у германофільстві. Це слово я вперше почув від нього, і воно мені запам'яталося.

Одного разу в камері Волошин писав заяву на ім'я Молотова. В цій заяві він зазначив, що його заарештовано несправедливо, що він громадянин іншої держави. Пригадую початок заяви: «Прем'єр-міністру господину Молотову от бывшего премьер-министра Закарпатской Руси доктора Волошина».

З кожним днем Августин Іванович слабнув. Навіть сам вже не міг виходити на прогулянку. Ми брали його під руки і виводили гуляти. Одного разу він попросив його залишити. Коли ми повернулися з прогулянки, у камері його не застали. Два місяці був з нами. На все життя запам'ятав я цю добру і розумну людину». ¹⁹⁴

Свідчення В.І.Марчука повністю підтверджуються даними заключення медичного персоналу Бутирської тюрми:

Врачебное заключение

10 июля 1945 г.

Заключенный Волошин Августин Иванович 1874 г. рождения, обратился впервые за медпомощью 23 мая 1945 г. с жалобами на боли в области сердца, одышку и общую слабость.

Объективно: заключенный правильного телосложения, с чрезмерным отложением жира, кожа и видимые слизистые бледны. Сердце – границы расширены во все стороны, тоны глухие, акцент на втором тоне аорты.

В легких ослабленное дыхание, сухие хрипы. Печень и селезенка не пульсируются, безболезненны.

В течение последнего времени заключенный резко ослаб, усилилась одышка и общая слабость, сильно отекли ноги, совершенно исчез аппетит. Заключенный встает и передвигается только с посторонней помощью.

Все вышеизложенное говорит за то, что у заключенного имеется кардиосклероз с упадком сердечной деятельности, вследствие чего он нуждается в немедленном направлении в больницу Бутырской тюрьмы для стационарного лечения.

Начальник санчасти лефортовской тюрьмы НКГБ ССР
майор медицинской службы Яншин.²⁰⁰

Сучасні дослідники називали різні дати смерті президента: 11, 14, 17 липня 1945 р. Помилкового твердження на початку 90-х років притримувався і автор цієї книги.²⁰¹ На основі «Справи Волошина» ми маємо можливість встановити точну дату смерті.

Акт

Заключенный Волошин Августин Иванович, 1874 г. рождения, находящийся в больнице с 11.VII.1945 по поводу декомпенсированного порока сердца, воспаления почек, хронического колита 19.VII.1945 в 15 час. 20 минут умер от паралича сердца.

Дежурный врач (подпись)

Копия верна

Секретарь Бутырской тюрьмы

НКВД ССР (подпись)

Капитан Свитский.202

Акт

Судебно-Медицинского исследования трупа

Волошина А.И.

Вскрытие произведено 20/VII 1945 суд.-мед. экспертом Семеновским в присутствии нач. санчасти Бутырской тюрьмы полковника мед. службы Ларина

(Детализированный лист)

Анатомический диагноз:

Артериосклероз. Артериокардиосклероз. Артериолосклеротический нефроцирроз. Рашижение полостей сердца. Общее ожирение. Миодегенерация сердца. Эмфизема легких. Желчно-каменная болезнь. Хронический энтероколит.

Заключение: смерть наступила от паралича сердца (артериосклероз, артериокардиосклероз).

Акт подписан собственноручно
Семеновский.²⁰³

Так закінчилося життя славного сина українського народу, президента Карпатської України Августина Івановича Волошина. У «Заповіті», написаному 19 серпня 1944 р. в Празі, Волошин вважав, що «лиш загально християнська етика, що стоять над народами й державами, може забезпечити й нашому народові почесне місце в родині цивілізованих націй».²⁰⁴ До цього ми повинні прагнути.

1. Центральный Архив Министерства Государственной Безопасности России (далее – ЦАМГБ России), Н-17681 (Личное дело А.И.Волошина), л.11.
2. Там само.
3. Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог-мыслитель. – Львів: Основа, 1995. – С.19.
4. Весна. – Ужгород, 1923. – С.2.
5. ЦАМГБ России, Н-17681, л.11.

6. Там само.
7. Гренджа-Донський В. Твори. – Т.ІХ. – Вашингтон, 1989. – С.189.
8. Там само.
9. Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С.292.
10. Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945) // Августин Волошин. Твори. – Ужгород: МПП «Гражда», 1995. – С.6.
11. Див.: Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України.–Книга перша.–Торонто, 1973.–С.246.
12. Бірчак В. Августин Волошин его житя и діяльність. – Ужгород, 1924.–С.8; Гренджа-Донський В. Названа праця.–С.189.
13. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. – Торонто, 1977. – С.20.
14. Бірчак В. Названа праця. – С.8–9.
15. За рідне слово. – Ч.І. Полеміка з русофілами. – Мукачів, 1937. – С.35.
16. Там само. – С.36.
17. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. – С.21.
18. Цит. за: Беднаржова Т. Названа праця. – С.117.
19. Цит. за: Вегеш М., Турянці В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945). – Ужгород, 1995. – С.6.
20. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. – С.38.
21. Там само.
22. Свобода. – 1936. – 13 берез.
23. Цит. за: Беднаржова Т. Названа праця. – С.163.
24. Там само. – С.162.
25. Болдижар М. Політична драма чи авантюра? // Закарпатська правда. – 1990. – 21 берез.
26. Документи свідчать. – Ужгород: Карпати, 1985. – С.17–18.
27. Волошин А. Оборона кирилки. Як обороňалися підкарпатські русини проти останнього атаку мадяризації перед переворотом? // Августин Волошин. Твори. – С.187.
28. Там само. – С.188.
29. Там само. – С.188–189.
30. Там само. – С.189.
31. Там само. – С.190.
32. Там само. – С.190–191.
33. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Книга перша. – С.244.
34. Волошин А. Оборона кирилки... – С.198.
35. Волошин А. Спомини // Августин Волошин. Твори. – С.42.
36. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. – С.37.
37. Волошин А. Спомини. – С.43.
38. Там само. – С.62.
39. Там само.
40. Там само. – С.63.
41. Там само. – С.64.
42. Балага Ю. Він був сином свого народу і... майбуття. Августин Волошин як культурно-освітній діяч // Закарпатська правда. – 1991. – 13 верес.
43. Волошин А. Спомини. – С.64.
44. Волошин А. Демократична шкільна система (До питання новелізації шкільних законів) // Августин Волошин. Твори. – С.125.
45. 44 а. Волошин А. Про шкільне право будучої Української держави // Там само. – С.144–145.
46. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – С.3–4.
47. Свобода. – 1922. – 2 лют.
48. Там само. – 5 лют.
49. Там само. – 16 берез.
50. Там само. – 11 черв.
51. Вегеш М.М. Голод 1921–1922 років у Росії очима закарпатців (за матеріалами «Свободи») // Актуальні та малодослідженні проблеми історії України. – Випуск третій. – Ужгород, 1998. – С.47.
52. Вегеш М.М. Газета «Свобода» про голод 1932–1933-х рр. на Україні // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження (жовтень 1991 р.)». Тези доповідей та повідомлень.–Київ–Кам'янеч–Подільський, 1991.–С.317.
53. Свобода. – 1934. – 16 серп.
54. Там само. – 27 квіт.
55. Там само. – 27 лип.
56. Там само. – 12 лип.
57. Там само. – 30 серп.

58. Там само. – 21 черв.
59. Там само. – 30 серп.
60. Вегеш М.М. Газета «Свобода» про сталінські репресії 30-х років // Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. – Випуск третій. – С.48–49.
61. Свобода. – 1935. – 3 січ.
62. Там само. – 1934. – 15 лют.
63. Там само.
64. Там само.
65. Там само.
66. Там само. – 7 лют.
67. Там само. – 1936. – 10 верес.
68. Там само. – 30 верес.
69. Там само. – 1937. – 14 груд.
70. Мишанич О., Чучка П. Названа праця. – С.8.
71. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. – С.34.
72. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дено з історії Карпатської України. – Книга перша. – С.251.
73. Волошин А. Практична граматика руського язика // Августин Волошин. Твори. – С.217.
74. Волошин А. Передмова до першого видання «Практичної малоруської (руської) мови» // Там само. – 152.
75. Волошин А. О письменності Подкарпатських русинов // Там само. – С.185.
76. Волошин А. Засновання і розвиток «Просвіти» // Просвіта. – 1991. – №1.
77. Туряніч В., Делеган В. Діяльність «Просвіти» на Закарпатті в оцінці дослідників повоєнного часу // Матеріали наукової конференції. – Ужгород, 1992. – С.265–268.
78. Дет. див.: Білак С.М. Народ за ними не пішов. – Ужгород, 1981.
79. Букович Д. Павутиння омані. – Ужгород, 1974.
80. Болджакар М. Названа праця.
81. Волошин А. Засновання й розвиток «Просвіти».
82. Волошин А. Промова з нагоди 10-літнього ювілею прилучення Підкарпатської Русі до Чехословачкої Республіки // Свобода. – 1929. – 18 лип.
83. Волошин А. Яка праця чекає нас для поднесення освіти серед населення? // Свобода. – 1922. – 12 лип.

84. Там само.
85. Там само.
86. Там само.
87. Волошин А. Промова з нагоди отворення «Народного дому» в Ужгороді // Свобода. – 1928. – 11 жов.
88. Волошин А. Жіноче питання // Свобода. – 1934. – 31 трав.
89. Волошин А. Наш прапор // Свобода. – 1933. – 27 лип.
90. Там само.
91. Волошин А. Засновання й розвиток «Просвіти».
92. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. – С.51–52.
93. Там само. – С.52.
94. Там само.
95. Дет. див.: Гомоннай В.В. Народна освіта Радянського Закарпаття. – Київ – Ужгород, 1988.
96. Волошин А. Виступ на II з'їзді Педагогічного Товариства Підкарпатської Русі 8 травня 1926 р. // Августин Волошин. Твори. – С.120–121.
97. Волошин А. Виступ на III з'їзді Педагогічного Товариства Підкарпатської Русі 6 жовтня 1928 р. // Там само. – С.122.
98. Волошин А. Перегляд історії шкільництва Підкарпатської Русі // Там само. – С.136.
99. Мишанич О., Чучка П. Названа праця. – С.11.
100. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дено з історії Карпатської України. – Книга перша. – С.62.
101. Вишнянський. Народний собор в Хусті // Руська Країна. – 1919. – 21 киуар.
102. Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939 рр.). – Ужгород, 1998. – С.38.
103. Волошин А. Спомини. – С.74.
104. Там само. – С.75.
105. Там само.
106. Там само. – С.76.
107. Волошин А. Интер'ю газеті «День» від 1923 р., ч.47 // Волошин. Твори. – С.77.
108. Там само. – С.77–78.
109. Шандор В. Спомини. – Т.І. Карпатська Україна, 1938–1939. – Ужгород, 1996. – С.31.

110. Там само. – С.359.
111. ЦАМГБ России, Н-17681, л.12.
112. Мишанич О., Чучка П. Названа праця. – С.11.
113. Там само.
114. Там само. – С.11–12.
115. ЦАМГБ России, Н-17681, л.25.
116. Гренджа-Донський В. Величний Всепросвітіанський з'їзд в Ужгороді дnia 17.X.1937 // Твори Василя Гренджі-Донського. – Т.IX. – Вашингтон, 1989. – С.150.
117. Беднаржова Т. Названа праця. – С.28.
118. Волошин А. З першим числом українського щоденника // Августин Волошин. Твори. – С.87.
119. Волошин А. Хто винен? // Там само. – С.88–89.
120. ЦАМГБ России, Н-17681, л.24–25.
121. Гренджа-Донський В. Щоденник // Твори Василя Гренджі-Донського. – Т.VIII. – Вашингтон, 1987. – С.30.
122. Нова свобода. – 1938. – 18 жов.
123. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф.3, оп.3, спр.47, арк.9.
124. Беднаржова Т. Названа праця. – С.169.
125. Гренджа-Донський В. Щоденник. – С.38–39.
126. Нова свобода. – 1938. – 27 жов.
127. ЦАМГБ России, Н-17681, л.13.
128. ДАЗО, ф.3, оп.3, спр.41, арк.1.
129. Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – Ужгород, 1995. – С.305.
130. Там само.
131. Нова свобода. – 1938. – 4 груд.
132. Там само. – 27 лист.
133. Шандор В. Названа праця. – С.262.
134. Гренджа-Донський В. Щоденник. – С.163.
135. Волошин А. Маніфест уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України // Августин Волошин. Твори. – С.375.
136. Там само. – С.375–376.
137. Дет. див.: Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток. – Ужгород, 1998. – С.14–48.
138. Дет. див.: Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: В 2-х томах. – Ужгород, 1997.
139. Дет. див.: Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939 pp.). – Ужгород, 1998.
140. Беднаржова Т. Названа праця. – С.170–172.
141. Там само. – С.170.
142. Там само. – С.170–171.
143. ДАЗО, ф.3, оп.1, спр.45, арк.4.
144. Там само, арк.1.
145. Там само.
146. ЦАМГБ России, Н-17681, л.10.
147. Там само, л.13.
148. Беднаржова Т. Названа праця. – С.173.
149. Там само. – С.179.
150. Там само.
151. Волошин А. До всіх громадян Карпатської України // Августин Волошин. Твори. – С.380.
152. Там само. – С.381.
153. Розоха С. Сойм Карпатської України. – Львів, 1991. – С.49.
154. Там само.
155. Цит за: Беднаржова Т. Названа праця. – С.180–181.
156. Волошин А. Громадяни Карпатської України // Нова свобода. – 1939. – 3 берез.
157. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. – С.90–91.
158. ДАЗО, ф.3, оп.2, спр.32, арк.4.
159. Там само, оп.3, спр.14, арк.1.
160. Гренджа-Донський В. Щоденник. – С.264.
161. Жіноча воля. – 1939. – Ч.4.
162. ЦАМГБ России, Н-17681, л.11–12.
163. Arhivele de Stat Maramureş, fond Prefectura, act.33/5148, 1939.
164. Ibid.
165. Ibid.
166. Жіноча воля. – 1939. – Ч.5.
167. Волошин А. Великоднє звернення до українців Югославії // Августин Волошин. Твори. – с.385.
168. Там само.
169. Нова зоря. – 1939. – 27 квіт.
170. Офіційський р. Дипломатичні зусилля уряду Карпатської України в екзилі (Студія та документ) // Молодь – Україні. Наукові записки

- молодих учених Ужгородського державного університету. — Т.І. — Ужгород, 1994. — С.14–17; Вегеш М.М., Туряниця В.В., Чаварга І.М.Смерть президента (Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина). — Ужгород, 1995. — С.30–34.
171. Вегеш М.М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Сторінки історії України. ХХ століття. — К., 1992. — С.311–312.
172. ЦАМГБ Росії, Н–17681, л.11–12.
173. Там само, л.10.
174. Беднаржова Т. Названа праця. — С.184.
175. Там само. — С.184–185.
176. Там само. — С.184.
177. Там само. — С.185.
178. Там само. — С.185–186.
179. Там само. — С.189.
180. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. — С.34.
181. Там само. — С.131.
182. Там само. — С.132.
183. Вегеш М. Довга дорога додому // Закарпатська правда. — 1992. — 20 жов.
184. Беднаржова Т. Названа праця. — С.195.
185. ЦАМГБ Росії, Н–17681, л.14.
186. Там само, л.14–15.
187. Там само, л.16–17.
188. Діло. — 1938. — 19 лист.
189. Капустянський М. Військова підготовка ОУН // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. — Паріж, 1955. — С.133.
190. Kokoska Jaroslaw. Amiralul Canarisi. — Editura Militara, 1970. — S.164.
191. Стерчо П. Карпато-українська держава. — Львів, 1994. — С.110–111.
192. ЦАМГБ Росії, Н–17681, л.27–29.
193. Вегеш М.М., Туряниця В.В., Чаварга І.М. Названа праця. — С.6.
194. ЦАМГБ Росії, Н–17681, л.1–3.
195. Там само, л.6.
196. Просвіта. — 1991. — №1.
197. Вегеш М.М., Туряниця В.В., Чаварга І.М. Названа праця. — С.7–9.
198. ЦАМГБ Росії, Н–17681, л.31.
199. Там само, л.30.
200. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. — Книга I. — Львів: Просвіта, 1993. — С.558–559.
201. ЦАМГБ Росії, Н–17681, л.106.
202. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Дзвін. — 1991. — №3. — С.89–90.
203. ЦАМГБ Росії, Н–17681, л.107.
204. Там само, л.109.
205. Заповіт Волошина // Карпатська Україна, — 1994. — 14 квіт.